

PRIMERA PEDRA

LA PRIMERA ACCIÓ PAISATGÍSTICA,
SOCIAL I CULTURAL A ANDORRA

Balanç de 10 anys d'intervencions en pedra seca

Xavier Llovera Massana

Andorra la Vella – Octubre 2025

Edita: LC socis de cambra

Autor: Xavier Llovera Massana

© D'aquesta edició: L'autor i Cal Pal / Espai
sòcio-cultural

Fotografies: Majoritàriament de Jaume Riba
i en segon lloc de Roger Solé i Jo Milne

Disseny fet per voluntariat: Sisco Ribó

Les traduccions a l'espanyol i al francès s'han
realitzat amb Chat GPT

Aquesta edició s'ha fet per voluntariat. Tret de
la impremta, ningú ha cobrat pels seus serveis,
en favor del paisatge i la pedra seca.

Imprimeix: Impremta Envalira. Andorra

Dipòsit legal: AND.396-2025

ISBN: 978-99920-3-523-8

Foto de portada: Mur de pedra seca a

Percanella (Arinsal – La Massana)

Jaume Riba per primera pedra.com / Cal Pal

ISBN 978-99920-3-523-8

9 789992 035238

Índex

- 1** Presentació **Pàg. 2**
- 2** Andorra, un país que es mou massa ràpid i que digereix lentament el seu passat **Pàg. 4**
- 3** Els inicis de l'acció Primera Pedra **Pàg. 8**
- 4** Abans d'entrar en matèria, algunes reflexions des de Cal Pal sobre la pedra seca **Pàg. 12**
- 5** I... com recuperem una tècnica oficialment caducada? **Pàg. 14**
- 6** Reutilització contemporània i revitalització **Pàg. 18**
- 7** La missió del programa Primera Pedra **Pàg. 20**
- 8** La societat i la norma, aliats obligats **Pàg. 22**
- 9** Estratègies bàsiques del programa Primera Pedra **Pàg. 24**
- 10** Què hem de continuar fent? **Pàg. 26**
- 11** Les institucions s'alineen per impulsar la pedra seca **Pàg. 32**
- 12** 10 anys d'optimisme **Pàg. 34**
- 13** I ara... per on continuem **Pàg. 36**
- 14** Agraïments **Pàg. 40**
- Idiomes **Pàg. 42**

1 Presentació

Cabana-dipòsit per a patates.
Bosc de Rèbols, la Peguera (St.
Julià de Lòria).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

Des de fa més de dues dècades, a bona part d'Europa occidental s'ha produït un redescobriments i una revaloració progressiva del patrimoni vinculat a la pedra seca. Aquest gir d'interès no sorgeix només de la seva importància històrica o etnològica, sinó també del reconeixement creixent del seu paper essencial en la configuració i la preservació del paisatge cultural, així com de la seva contribució a la sostenibilitat i a la gestió responsable del medi natural.

Aquest moviment col·lectiu va culminar l'any 2018 amb la inscripció de l'art de la construcció en pedra seca a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat per part de la UNESCO, a través d'una candidatura conjunta impulsada per diversos estats europeus, entre ells Andorra.

Al Principat, aquest procés de revalorització s'ha traduït en iniciatives concretes impulsades des de fa més d'una dècada tant per entitats públiques com privades. El Ministeri de Cultura, juntament amb Cal Pal —espai sociocultural dedicat a la reflexió sobre el patrimoni i el paisatge—, van iniciar cap a l'any 2016 un programa conjunt que ha combinat la recerca, la sensibilització, la documentació i la difusió. Aquesta col·laboració ha permès desenvolupar eines com ara inventaris, aplicacions digitals i propostes educatives que han contribuït a visibilitzar la riquesa del patrimoni de la pedra seca andorrana i a fomentar-ne la valoració social.

Amb aquesta publicació volem fer balanç d'aquest camí recorregut: avaluar què s'ha aconseguit, reconèixer les accions i els actors implicats i, alhora, identificar les línies de treball que caldrà reforçar en els propers anys. L'objectiu és clar: garantir que aquest patrimoni viu no només es preservi, sinó que sigui també un recurs actiu en la construcció d'un model de país més respectuós amb el seu entorn, més conscient del seu llegat i més compromès amb la sostenibilitat.

Andorra, un país que es mou massa ràpid i que digereix lentament el seu passat

Mur a les Bordes d'Envalira
(Canillo).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal pal

És cert que durant els darrers 70 anys, Andorra ha mostrat la transformació més important de l'ocupació humana en el seu territori. Andorra ha estat tradicionalment un país de muntanya, rural, bàsicament ramader i també agrícola. Durant quasi 300 anys es va dedicar a la producció de ferro i, durant mil·lennis, va modelar globalment el seu paisatge, de forma discreta i sostenible, utilitzant els materials que el territori fornia, sobretot la pedra.

Va costar molts esforços crear aquell escenari rural, de muntanya, on la gestió equilibrada del paisatge era una de les principals tasques de la vida comunitària. Crear i mantenir camins, fer palanques per travessar els rius, gestionar els ramats, els boscos i els rius, fer tancats pel bestiar o per marcar una propietat, construir cabanes per poder-hi viure primer o com a hàbitat temporal pels pastors després, fer una farga, un forn per fer calç i moltes obres per crear terrasses a la muntanya per poder-hi plantar el que els calia. Sense dubte, eren algunes de les tasques més importants dels habitants de territoris com el nostre, durant segles, per no dir durant diversos mil·lennis.

I per a tot això, calia una tècnica mil·lenària, com la de la pedra seca, una tècnica que dona identitat i caràcter al paisatge pirinenc, que ajuda a entendre com els habitants s'han adaptat al paisatge en funció de la tecnologia i dels recursos de que disposaven. Són centenars de kilòmetres de murs de separació de propietat, són centenars els kilòmetres de murs de contenció de terrasses agrícoles, són centenars la quantitat de cabanes distribuïdes per orris i espais de pastura que tenim al país. Són milers el nombre d'avantpassats de la nostra comunitat que durant aquests darrers 50 segles van treballar per construir aquest paisatge molt majoritàriament urbanitzat amb construccions de pedra seca. D'alguna manera, ara tenen dret a rebre el nostre homenatge per haver-nos deixat un paisatge tan endreçat i interessant.

Amb l'arribada de la modernitat (fixem-ho d'alguna manera cap a la fi de la 1a Guerra

Mundial), arriba un camí més ample, la carretera amb els anomenats automòbils, també arriba l'electricitat, canvia el model de comerç i sobretot s'intensifica fins a límits que ningú dels que havien habitat les valls podria arribar a imaginar. Arriba la ràdio i el turisme i, a poc a poc, Andorra deixa de creure majoritàriament en l'agricultura i la ramaderia i es transforma. Dins d'aquesta transformació canvia la mirada cap el paisatge, on es veuen altres oportunitats diferents de les que tenien fins ara i els orris i molts dels tancats d'alta muntanya deixen de ser una prioritat i finalment s'abandonen. Canvia la nostra mirada, la qual es dirigeix ara cap al comerç, el turisme, les finances i l'intercanvi. Canvia l'acceptació permanent d'estrangers en positiu, que poc a poc acabaran sent majoria. La informació que es té a partir d'ara sobre el nostre món, canvia i la nostra mentalitat, els nostres desigs i reptes, per la majoria de la comunitat, també.

A partir d'ara, l'arquitectura tradicional amb pedra i fang o l'arquitectura de la pedra seca s'identifiquen amb el passat, amb la feina dura, amb el fred i la gana i progressivament deixen de ser útils per a les necessitats del moment. Conceptes com el confort, la rapidesa de la construcció, els aïllaments, el poder triar nombrosos materials sorgits d'aquella revolució industrial (la qual d'alguna manera va provocar una crisi a Andorra que va durar 80 anys), i que ara triomfen fins i tot aquí i provoquen un creixement fins llavors desconegut. D'alguna manera així és com ens oblidem de la pedra seca i sobretot de la seva tècnica i d'alguns dels seus grans avantatges.

La pedra seca segueix allí, en el paisatge, però quasi no la veiem. N'hi ha molta, però l'oblidem o fem veure que no la veiem. I si ens hi fixem però no fem manteniment, tot i tenir una llarguíssima data de caducitat, ens en pot caure algun tros i quan no recordem la tècnica o no ens atrevim a practicar-la. Ara ens hem, acostumat a recórrer al ciment, que és més plàstic i d'entrada ens sembla que enganxa millor, d'alguna manera el mercat escull com es fa l'arran-

jament i d'alguna manera ens dona confiança amb el ciment. Amb el temps veurem que en aquell mur impermeable de pedres i ciment, hem creat un tap i que l'aigua del vessant no passa, que aquells tubs de desaiguar que posen els enginyers, a vegades no són suficients i aquell tros de mur impermeable cau sencer degut a la pressió de l'aigua que baixa pel vessant. Però nosaltres no sabem exactament per què, ni som conscients que si haguéssim fet el mur de pedra seca, probablement ho haguéssim evitat. En molts casos l'acabarem de fer tot sencer de pedra i formigó. I probablement, ens acostumem als avantatges de la immediatesa del formigó, inclús per estructures a les que no els fa cap falta. El formigó és molt necessari, però no sempre.

Ara, el formigó caracteritza sobretot el fons de vall i els espais pròxims a les infraestructures

Murs de formigó a la carretera d'Ordino al Serrat. Foto: XLM

Mur de pedra i formigó amb restes de sals, El Vilaró (Ordino). Foto: XLM

de comunicació, transport i parcs temàtics de tot tipus. Els pobles els hem convertit en ciutats, enllaçades les unes amb les altres, donant una imatge periurbana del fons de vall. Fixeu-vos un dia quan passeu la frontera del riu Runer, acosteuvos fins a Molleres i veureu que tot és urbanitzat o si preferiu formigonat.

Deslligar-se dels criteris de gestió tradicional de la vall ha estat fàcil. L'arribada de nous coneixements de com s'ha d'actuar des de la modernitat s'han après amb celeritat i els seus preceptes s'han implantat molt ràpid. Això fa que molts veiem el paisatge com un recurs econòmic i no com el lloc on hem de viure i si podria ser amb una certa harmonia amb l'entorn. Més greu encara és com deixarem el paisatge als nostres filles i fills.

Àmplies reflexions sobre aquest canvi han estat la raó per la qual des de Cal Pal de la Cortinada, primer, i des del Departament de Patrimoni Cultural, després, va començar a funcionar el **programa Primera Pedra**, la primera iniciativa publicoprivada de tipus patrimonial, que actua amb respecte sobre el paisatge andorrà.

A partir dels anys 80 del segle passat algú es va adonar que perdiem identitat, també en l'arquitectura, l'urbanisme i, en general, amb el paisatge. Ja fa dècades que fem servir arquitectes i enginyers per les noves construccions i per l'obra pública. La dinàmica del paisatge ha canviat. La pedra vista amb formigó, com a tapisseria de façanes per a les cases, es va implementar a tot el país i en altres territoris, on també hi està ben vista. No és arquitectura tradicional, ni de pedra seca, tot i que així és com els promotors ho venen. Es tracta d'entapissar les façanes més vistoses de cada casa amb pedra, allò que en el passat sempre s'intentava evitar. Qui pot arrebossa i pinta la casa, qui no pot, és perquè és pobre. Semblaria ser que la pedra, tot i que s'aguanti amb ciment, dona una imatge com antiga i que alguns consideren ben integrada al territori. S'aplica com aquell que posa una moqueta a la paret, però amb més pressupost. Són pedres que s'aguanten amb el formigó (bé, fins que

caduqui l'acció aglutinadora del formigó, després, amb els anys algunes cauran i haurem de resoldre el problema).

Aquestes pedres adherides a l'estructura arquitectònica són epidèmiques, no tenen sentit constructiu. Un acabat decoratiu que tot just darrerament comença a sortir de moda. És un dels acabats més habituals de la nova arquitectura de muntanya, fetes per a les noves generacions, aquelles que no vam viure la construcció tradicional ni la de la pedra seca.

Nombrosos obrers s'han especialitzat en aquest tipus d'acabats, que s'imposen en tot el territori, igual com ho fan a la Cerdanya, la Vall d'Aran, al Couserans o en tants altres llocs. Més a Espanya que a França, molt més a Catalunya que a Occitània i qui més, en proporció, Andorra. En el sector immobiliari, gran representant del mercat i del consum, en diuen cases típiques. No sé pas d'on, però es veu que són ben típiques de la nova arquitectura de muntanya. Es venien com a cases típiques andorranes, cerdanes o araneses, tot i que tampoc eren tan diferents d'algunes noves cases típiques bretones o alpines. Crec que podem dir que progressivament aquestes construccions ja comencen a passar de "moda", si és que alguna vegada van ser-hi, més enllà del que ens dictava el mercat immobiliari. Aquesta darrera dècada l'arquitectura ha tornat a canviar, crec que podem dir, que ha millorat.

Cal també que analitzem els casos diferenciats sobre la propietat pública i privada dels territoris de muntanya. En el cas d'Andorra, tot i que és semblant en altres territoris com la Val d'Aran o el Pallars Sobirà, el territori és bàsicament públic i aquest no és construïble.

Pot ser urbanitzable, es pot utilitzar per fer carreteres o pistes d'esquí, però hi ha poc territori privat i encara menys que sigui construïble. En el nostre cas, el d'Andorra, cal dir que només el 5% de la propietat és privada i, per tant, amb capacitat de ser construïble. És evident que aquest 5% s'acabarà un dia. Hi hem de pensar més i programar-nos. De fet, amb el problema de l'habitatge es comença a veure un canvi en la manera de pensar de la nostra comunitat.

Restaurant el camí del Parc natural del Comapedrosa.
Foto: Roger Solé

3

Els inicis de l'acció

Primera Pedra

Instal·lació de l'exposició de
Jordi Fulla a Cal Pal.
Foto: Jo Milne

L'impuls inicial del programa Primera Pedra neix d'una iniciativa privada amb una clara vocació pública. La promotora cultural Maria Reig Moles, propietària de la casa pairal de Cal Pal (la Cortinada, Ordino), va ser qui va posar les primeres pedres —en sentit literal i figurat— d'aquest projecte. Cal Pal és un edifici documentat des del segle XV i que va romandre deshabitat des de després de la Primera Guerra Mundial. A partir dels anys 90 es rehabilita la casa per esdevenir, a partir del 2015, un espai de reflexió al voltant dels grans temes que afecten els territoris de muntanya. Entre aquests, el paisatge —tant cultural com natural— hi ocupa un lloc central.

El primer gran eix temàtic triat per Cal Pal va ser el de les construccions de pedra seca, una tècnica ancestral amb orígens neolítics i utilitzada a Andorra des d'aquell moment fins ben entrat el segle XX. Com ja he dit al primer capítol, aquest tipus d'arquitectura vernacular forma part indestruïble del paisatge andorrà i constitueix un dels elements que li confereixen una identitat visual i cultural pròpia. Amb la voluntat de posar en valor aquest patrimoni, la Sra. Reig va encarregar el desenvolupament de l'aplicació mòbil Primera Pedra, concebuda com una eina digital interactiva que permet descobrir i localitzar les principals construccions de pedra seca del país, molt semblant a l'aplicació Wikipedra.

L'aplicació ofereix un recorregut a través dels diversos paisatges d'Andorra, des dels fons de vall fins a les zones d'alta muntanya. Prop dels pobles es poden observar tanques de pedra seca que delimiten parcel·les, així com feixes i terrasses agrícoles que s'enfilen muntanya amunt. Aquest paisatge agrícola, que mostra una explotació vertical del territori, es complementa amb construccions preindustrials com forns de calç, ponts, espais d'emmagatzematge o restes de fargues, totes elles fetes en pedra seca. A mesura que guanyem altitud, el domini passa a ser ramader: hi apareixen cabanes, orris i altres infraestructures pastorals, vinculades especialment a la cria d'ovelles. Aquestes construccions testimonien la manera com el territori era gestionat abans de la implantació

Jordi Fulla en el seu estudi, pintant un forn de calç per a l'exposició de Cal Pal.
Foto: Jo Milne

Cabana, probablement de l'orri del Rusà, pintada per Jordi Fulla.
Foto: Jo Milne

Cabana, probablement de l'orri del Cubil, pintada per Jordi Fulla.
Foto: Jo Milne

del turisme d'hivern i les estacions d'esquí. Si bé en la majoria de regions mediterrànies la pedra seca s'associa essencialment a l'agricultura, a Andorra —i en general al Pirineu—, aquestes estructures estan molt més vinculades a la ramaderia, i reflecteixen una manera d'habitar i aprofitar els recursos naturals profundament arrelada en el temps. Conscient del valor paisatgístic, patrimonial i econòmic d'aquest llegat, Cal Pal va voler donar, des d'un primer moment, una lectura contemporània d'aquesta arquitectura. En aquest marc, va presentar l'exposició «La impossibilitat de la mirada», de l'artista Jordi Fulla (Igualada, 1967 – Lleida, 2019). La mostra, de gran impacte visual i emocional, incloïa una vintena de pintures de gran format, pròximes a l'hiperrealisme, i una instal·lació artística que ocupava tot l'espai de Cal Pal. Posteriorment, part d'aquesta exposició va viatjar a la Fundació Vila Casas, a Barcelona.

A més de l'exposició, Cal Pal va impulsar la renovació del lloc web www.primera pedra.com, amb continguts actualitzats i un enfocament divulgatiu. Paral·lelament, es va posar en marxa un cicle de conferències dedicades a la tècnica de la pedra seca, les possibilitats de millora del paisatge i al seu possible ús en l'arquitectura contemporània, el disseny del paisatge i la jardineria sostenible.

Fruit d'aquest conjunt d'iniciatives, el 2017 es va establir un diàleg fructífer amb el Ministeri de Cultura, que finalment va esdevenir col·laborador actiu del programa. D'aquesta manera, Primera Pedra va començar a transcendir l'àmbit privat per convertir-se en un projecte de país, amb vocació de continuïtat i d'integració dins les polítiques públiques de patrimoni i paisatge.

Presentació d'una pintura de Jordi Fulla, d'un forn de calç a l'exposició de Cal Pal.
Foto: Jo Milne

Abans d'entrar en matèria, algunes reflexions des de Cal Pal sobre la pedra seca

Silueteta de Jordi Fulla a Cal Pal
observant un aixopluc de tartera.
Foto: Jo Milne

Els murs de pedra seca no només aguanten el paisatge: el fan viure. Entre les escletxes d'un mur de pedra seca s'hi amaga tot un món. Insectes, ocells, rèptils... La pedra no segella: acull. A diferència dels murs impermeables de formigó, la pedra seca filtra l'aigua i deixa respirar el sòl. Aquesta capacitat d'integració amb la natura fa que, avui, aquesta tècnica ancestral pugui tenir un veritable renaixement. Des de Cal Pal, hem reflexionat sobre aquest fenomen des d'una mirada cultural, ambiental i estètica. Més enllà de la conservació patrimonial, la pedra seca es posiciona com una resposta contemporània als reptes del món actual. Podem dir que la pedra seca és una intervenció molt més sostenible que un mur amb formigó.

Una tècnica antiga, una eina moderna

Tot i tenir més de 5.000 anys d'història, la pedra seca no és només una tècnica del passat. En ple segle XXI, arquitectes, artesans i artistes d'Europa l'estan reivindicant. Es construeixen infraestructures contemporànies amb pedra seca i, en alguns casos, esdevé fins i tot llençatge artístic.

Un dels exemples més rellevants és l'obra d'Andy Goldsworthy, artista britànic de prestigi internacional, que ha concebut intervencions artístiques en pedra seca integrades al paisatge del Geoparc de l'Alta Provença, a França. Aquest vincle entre art i patrimoni rural és també una via per donar nova vida a aquesta tècnica.

Una xarxa viva i compromesa

La comunitat de constructors de pedra seca està viva, organitzada i compromesa. Cada cop més professionals exerceixen aquest ofici manual i creatiu, amb una forta connexió amb el territori. No es tracta només de conservar: es tracta de fer viure un patrimoni material i immaterial amb una dimensió social, econòmica i cultural ben potent.

Preservar la pedra seca és, també, preservar la memòria col·lectiva i garantir la transmissió d'un llegat a les generacions futures, és també passar un discurs més ecològic o menys agressiu amb el paisatge.

Pedra seca per als reptes del segle XXI

La pedra seca respon, avui, a múltiples necessitats contemporànies:

Agricultura i sòls: Permet guanyar superfície cultivable en pendents, optimitzar l'espai i millorar l'arrelament de les plantes.

Vinyes i identitat del producte: Aquesta tècnica està estretament vinculada a les vinyes tradicionals, un element identitari que molts cellers avui reivindiquen com a tret diferenciador.

Prevenió de riscos naturals: Els murs de pedra seca ajuden a regular l'aigua i prevenir esllavissades, però necessiten una gestió activa que en garanteixi el manteniment.

Biodiversitat: Les parets construïdes amb la pedra del mateix lloc esdevenen refugi per a la flora i la fauna, i contribueixen a un ecosistema equilibrat.

Bioconstrucció: La pedra és un material de baixa petjada ecològica, que ajuda a regular la temperatura i a crear espais saludables i sostenibles.

Paisatge i art: L'art contemporani ha redescobert el potencial poètic de la pedra seca. Artistes com Nils Udo o el ja esmentat Goldsworthy exploren el paisatge com a espai d'intervenció sensible i simbòlica, situant la pedra com a element transformador.

A tota la zona d'Europa occidental, estan sortint nous i interessants projectes on es pot combinar la pedra seca, l'arquitectura tradicional i l'arquitectura contemporània. Alguns arquitectes com Oriol Rosselló, un altre dels assessors de Cal Pal, estan treballant aquestes tècniques i estimulant a joves i no tan joves a aprendre l'ofici.

5

I... com recuperem una tècnica oficialment caducada?

Mur de tanca a les Bordes
d'Envalira (Canillo).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

Propostes per a un Pla de Recupera- ció de la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional a Andorra

La pedra seca ha estat durant segles una solució intel·ligent, econòmica i respectuosa amb el medi per adaptar el territori a les necessitats humanes. Tot i això, amb el pas del temps i l'aparició de nous materials i tècniques constructives, aquesta arquitectura ha estat progressivament arraconada fins a considerar-se obsoleta. Paradoxalment, avui la pedra seca es presenta com una alternativa contemporània i sostenible que respon als reptes ambientals i paisatgístics del segle XXI.

Per tal d'impulsar una recuperació efectiva i integrada d'aquest patrimoni, proposem que des de l'Administració (a poder ser entre Agricultura, Medi ambient, Cultura, Educació i els Comuns) s'estructuri un Pla de Recupera-
ció de la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional d'Andorra, articulat en sis grans línies estratègiques:

Recerca i documentació específica. Inventari nacional de construccions de pedra seca. És essencial establir un inventari el més exhaustiu possible, de murs, cabanes, camins, edificis, canals i altres estructures de pedra seca escampades pel territori. Aquest inventari hauria de ser coordinat pel Departament de Patrimoni Cultural i els comuns hi ha de tenir un paper primordial. Cal Pal ja va posar al servei del país l'aplicació Primera pedra.

Actualment ja existeix una primera aplicació, amb més d'un miler d'entrades, però caldria actualitzar-la tecnològicament i ampliar-ne els continguts.

Desenvolupar col·laboracions amb centres de recerca i universitats. Des del Departament de Patrimoni Cultural, seria oportú establir convenis amb institucions o amb universitats especialitzades per desenvolupar estudis tècnics, etnogràfics i paisatgístics. Alhora, caldria consolidar i ampliar les relacions ja iniciades amb l'associació francesa *Artisans Bâisseurs*

Alumnes en un curs,
fent una cabana.
Foto: Roger Solé

Alumnes en un curs,
preparant terreny i pedres
per fer un mur.
Foto: Roger Solé

en *Pierres Sèches* (ABPS), o la suïssa, *Association suisse des maçons de pierres sèches*, són un referent europeu en la matèria, així com ampliar recursos del Projecte PETRA POCTEFA d'ús, potenciació i promoció de les tècniques de pedra seca a la regió transpirenca. Un projecte que es va començar a gestar en el 2016 i que ara ja té noms i cognoms. Els objectius del programa PETRA se centren en valorar el paper de la tècnica i l'impacte d'aquest patrimoni als Pirineus. La construcció en pedra seca és, efectivament un llegat ancestral dels Pirineus, present en centenars de quilòmetres de murs, camins i edificacions que configuren el paisatge cultural de bona part del continent. Tot i la seva importància històrica i patrimonial, aquest conjunt està avui en risc a causa del desconeixement generalitzat i la manca d'iniciatives eficaces per a la seva preservació.

PETRA és un projecte innovador que té com a objectiu principal promoure i salvaguardar aquest patrimoni mitjançant accions concretes, col·laboratives i amb vocació transfrontera. El projecte representa una eina clau per garantir la pervivència del ric llegat cultural pirinenc, tot afavorint-ne la preservació per a les generacions futures i impulsant un model de desenvolupament turístic sostenible vinculat al territori. Entre les accions principals, s'inclou el reforçar la visibilitat i el reconeixement de la construcció en pedra seca com a patrimoni cultural comú, fomentar el turisme sostenible i l'ecoturisme patrimonial com a motors de desenvolupament local, assegurar la transmissió dels coneixements i tècniques tradicionals de construcció mitjançant accions formatives i l'homologació de perfils professionals vinculats a l'ofici de mager. Són socis del projecte la Comunitat de Treball dels Pirineus (Cap de fila), l'Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran (IDAPA), el Parc natural regional dels Pirineus catalans, el Parc natural regional des Pyrénées ariégeoises, la Université de Pau et des Pays de l'Adour, la Comarca de Sobrarbe, la Universitat de Lleida i el Govern d'Andorra, a través del Departament de Patrimoni Cultural.

Formació i transmissió del saber. Tallers i cursos anuals. Impulsar programes de formació estables, en col·laboració amb escoles d'oficis pirinenques i organismes de patrimoni, és bàsic per la recuperació de la pedra seca els tallers demostratius i els cursos pràctics que s'han d'adreçar tant a joves com a adults en procés de reciclatge o reinserció laboral.

Andorra ja comença a tenir una certa experiència en impartir aquesta formació, ara cal consolidar-la, oficialitzar-la, fer-la més estable, i promoure-la sobretot entre les empreses constructors amb l'objectiu de tenir a mig termini un grup suficient de tècnics que puguin actuar al país.

Programa d'aprenentatge dual. És necessari un programa que combini formació teòrica i pràctica per crear una nova generació de magers i constructors especialitzades. Aquest sistema permetria també dignificar i professionalitzar l'ofici, afavorint-ne la continuïtat.

Guia tècnica andorrana de bones pràctiques. És imprescindible elaborar una guia específica que reculli criteris i tècniques adaptades als materials locals —granits, pissarres, esquists— i a les condicions climàtiques i geològiques del país. Aquesta guia hauria de ser un document de referència per a arquitectes, tècnics, constructors i propietaris.

No tota paret de pedra seca en un mateix territori, té les mateixes característiques. Aprenre a adaptar la tècnica als materials de cada zona, donar uns criteris d'intervenció per a restaurar estructures antigues, podria ajudar a unificar solucions.

Integració normativa i institucional. Revisió legislativa i recomanacions d'ús. La pedra seca hauria d'incorporar-se com a opció recomanada —o obligatòria en determinats contextos— dins la normativa urbanística, mediambiental i paisatgística. Es proposa que s'utilitzi en murs de contenció, tancats agrícoles, restauració de camins rurals i altres intervencions d'impacte mínim.

El 2016 es van iniciar converses interdepartamentals entre Cultura, Ordenament del Territori, Agricultura, Medi Ambient i Educació, per explorar les possibilitats d'integrar aquesta tècnica en els seus àmbits. Tot i que en aquell moment les propostes van semblar insòlites, el diàleg va anar donant fruits i van sorgir idees realment viables. Entre altres temes, es van abordar aspectes tècnics com la gestió del risc, la signatura de projectes per part dels enginyers i els criteris de seguretat. Es van iniciar reflexions sobre les ampliacions o eixamplament de carreteres amb talussos tradicionalment fets en pedra seca fins als anys 60 del segle passat i que des de llavors utilitzen pedra i formigó a fer proves des del Ministeri d'Ordenament Territorial, a crear talussos fins a 3,5 m d'alçada. Hi havia una certa actitud positiva en fer proves i prendre un cert risc. Cal reprendre obligatòriament aquella iniciativa transversal, que donava molta potència a crear una nova política sobre la pedra seca. Cal que la pedra seca obri una política transversal, que aglutini els interessos de tots.

Mur de més de 4 metres preparat pel professor Solé i alguns alumnes a Nagol.
Foto: Roger Solé

Curs del Comú d'Ordino al Parc Natural de Sorteny.
Foto: Roger Solé

6

Reutilització contemporània i revitalització

Vista general de l'orri del Cubil,
(GranValira, Encamp).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

Aplicació en l'espai públic. És important que l'administració lideri amb l'exemple: la pedra seca podria utilitzar-se en l'arranjament de camins, la delimitació de parcel·les, la restauració de vessants i altres intervencions dins de parcs naturals o en paisatges d'un cert interès turístic. A més de ser funcional, contribueix a la identitat visual i paisatgística del país.

Rehabilitació de bordes i cabanes. Moltes bordes i petites edificacions tradicionals poden recuperar-se amb tècniques pròpies i destinar-se a usos residencials, turístics, pedagògics, culturals o ambientals (com habitatges, com a punts d'informació o com a refugis). Probablement no les podrem conservar totes, però sí que cal fer-ne una selecció.

Foment d'un ofici viu. Caldria crear línies de contractació pública específiques per a margers i professionals formats, per assegurar una sortida laboral clara i donar continuïtat al coneixement tècnic. Si les empreses constructors, no tenen el personal adequat no arribarem a complir els nostres objectius.

Curs del dept. De patrimoni Cultural al Forn (Canillo).
Foto: Roger Solé

Curs del dept. De patrimoni Cultural a Encodina (Ordino).
Foto: Roger Solé

La missió del programa Primera Pedra

Feixes de pedra seca (Sant Julià).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

El programa Primera Pedra neix amb la voluntat de contribuir activament a l'estudi, la conservació i la restauració del patrimoni vernacular construït amb pedra seca. A més, vol dotar els professionals i institucions d'eines tècniques i criteris d'intervenció adaptats al nostre context, alhora que promou l'ús contemporani d'aquesta tècnica tradicional com a recurs arquitectònic, paisatgístic i cultural.

Principis rectors del programa:

Identitat paisatgística i cultural. L'arquitectura de pedra seca constitueix un dels trets distintius més potents del paisatge andorrà i pirinenc. Més enllà de les construccions del segle XX, aquestes estructures vernaculars parlen d'una manera d'entendre el territori, d'una adaptació al medi i d'un saber fer que dona identitat i continuïtat al paisatge.

Reconeixement del llegat anònim. Les construccions de pedra seca que encara avui es conserven són testimoni d'una activitat intensa, antiga i extraordinàriament exigent en termes d'esforç col·lectiu. Els seus autors, sovint anònims, mereixen el nostre reconeixement i l'admiració pel seu coneixement profund del medi, la tècnica i les necessitats de la comunitat.

Vigència contemporània de la tècnica. La resistència, l'estabilitat i la sostenibilitat demostrades per aquestes construccions al llarg del temps ofereixen un model inspirador per a l'arquitectura contemporània. En un context de crisi climàtica i de recerca de tècniques constructives amb petjada ecològica mínima, la pedra seca es presenta com una alternativa vàlida i eficient.

Impuls institucional i reconeixement internacional. La inscripció de "L'art de la construcció de pedra seca: saber fer i tècniques" a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat per la UNESCO (2018) i la seva ampliació (2024) reforcen la necessitat de replantejar les polítiques públiques sobre aquest patrimoni. Aquest reconeixement obliga moralment i

Final d'un curs de nivell 2
fet al Forn de Canillo el 2023.
Foto: Roger Solé

institucionalment a garantir-ne la protecció, transmissió i valorització.

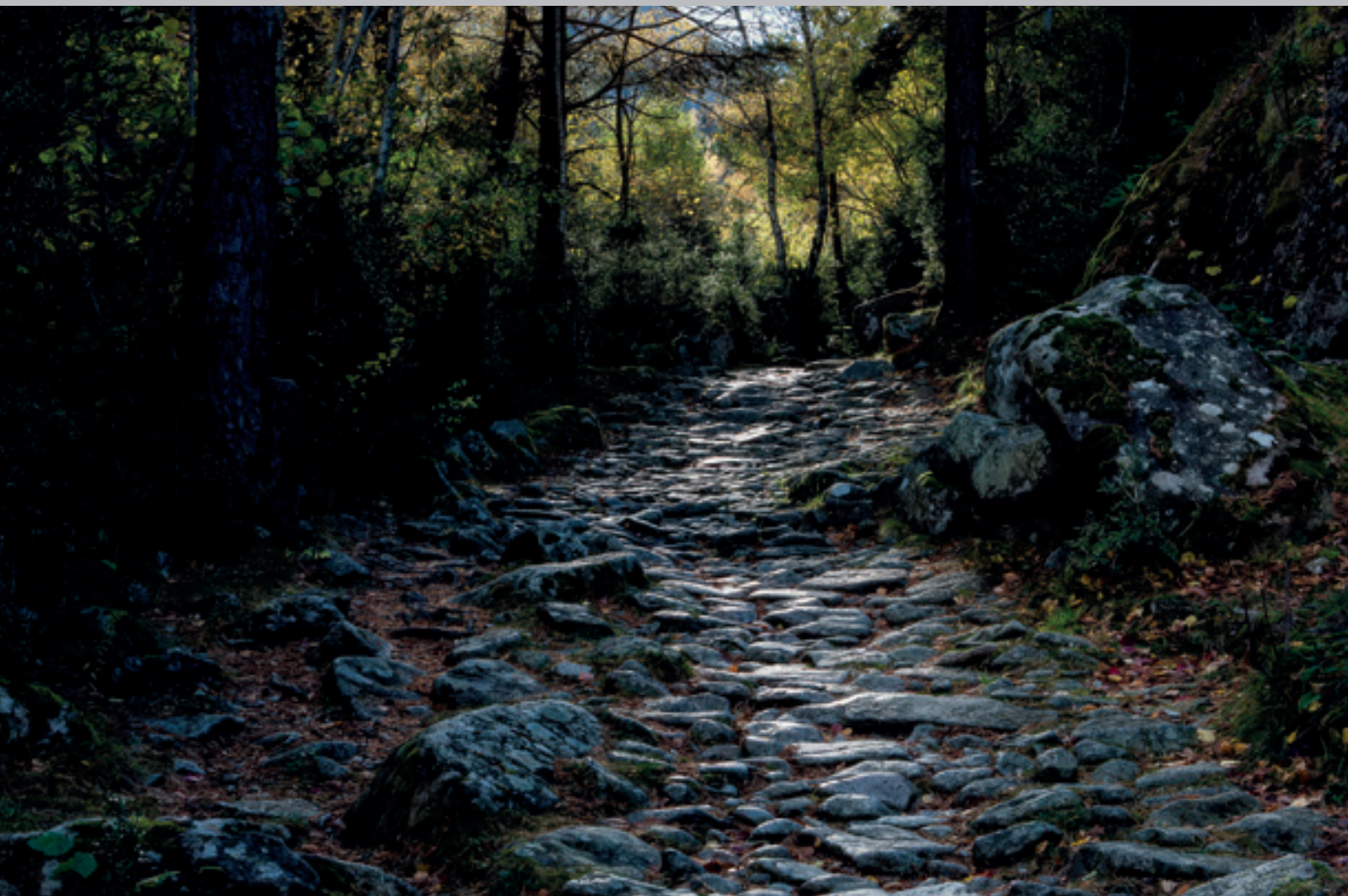
Participació ciutadana i cooperació territorial. L'interès creixent per part de la societat civil i l'associacionisme, tant a Andorra com en territoris veïns com Catalunya, Aragó i Occitània, mostra la vitalitat del patrimoni de pedra seca. Aquest moviment social evidencia la necessitat de generar aliances i xarxes de cooperació per avançar en la seva preservació i transmissió.

Compromís amb la restauració responsable. Ens comprometem, com a principi fonamental del programa, a aplicar les tècniques tradicionals de pedra seca en totes les intervencions de restauració o manteniment d'estructures històriques construïdes amb aquest sistema. Aquest compromís és clau per garantir la coherència, la qualitat i el respecte pel patrimoni construït.

La societat i la norma, aliats obligats

Camí empedrat, (Vall del Madriu-
Perafita-Claror).

Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

Fa anys que la nostra societat comença a mirar el paisatge amb uns altres ulls. Ja no és només un decorat o un recurs explotable, sinó un patrimoni viu que ens defineix, ens connecta amb el passat i ens orienta cap al futur. Fa temps que explico que no podria entendre el funcionament del nostre país sense unes polítiques de paisatge potents. Aquesta aproximació que fem al paisatge no passa per casualitat. Els primers grups ecologistes que van alçar la veu en defensa del territori, les campanyes de sensibilització i la creixent consciència col·lectiva han contribuït a canviar la manera com ens relacionem amb el nostre entorn. A poc a poc, hem anat abandonant una mirada exclusivament humana per entendre que el paisatge és també casa i refugi per a moltes altres formes de vida. Campanyes com el “SI AL MADRIU” (va ser una de les pioneres campanyes activades a Andorra per a la salvaguarda d’un espai natural). Després en vindrien altres com Salvem Creussans o les referides a la Rabassa. El paper d’Associacions com APADMA, o la nova mirada de la gent jove sobre el territori, van ajudar a conscienciar-nos.

Aquest canvi social ha anat acompanyat d’un canvi legal. Ja la Constitució andorrana de 1993 posava els fonaments per reconèixer la importància de la identitat i del patrimoni cultural. Això va permetre que iniciatives com Primera Pedra, centrades en la recuperació de tècniques tradicionals com la construcció en pedra seca, trobessin un espai des d’on créixer i actuar.

Amb els anys, s’hi han sumat altres lleis que han anat enfortint aquest marc. La Llei d’Ordenació del Sòl i Urbanisme i la Llei d’Agricultura i Ramaderia, totes dues de l’any 2000, van començar a introduir criteris que permetien pensar en una gestió del territori més curosa i respectuosa. La Llei de Patrimoni Cultural de 2003 —i la modificació del 2014— també hi va jugar un paper clau.

Però no només es tracta de lleis internes. Quan Andorra va ratificar el Conveni Europeu del Paisatge l’any 2000 (Andorra hi va tenir

un paper important a través del CD-Pat del Consell d’Europa), va assumir el compromís de valorar i gestionar el paisatge com un element essencial de la qualitat de vida. I la gran fita va arribar el 2004, amb la declaració de la Vall del Madriu-Perafita-Claror com a Patrimoni de la humanitat per la UNESCO. Aquesta vall andorrana, modelada per generacions de pastors, pagesos, traginers i fargaires, conjuntament amb els camins de pas, posava en valor, entre d’altres, els murs i camins de pedra seca, els edificis d’una farga, com a exemple d’una arquitectura lligada a la natura.

En els darrers anys, aquest reconeixement no ha fet més que créixer. El 2020, l’Estratègia Nacional del Paisatge i el Mapa del Paisatge d’Andorra van oferir una nova eina per entendre millor el nostre territori. També s’han consolidat espais de protecció com els Parcs Naturals de Sorteny i del Comapedrosa, on la presència de la pedra seca forma part indissociable del paisatge cultural.

Un dels passos més importants va tenir lloc el 2018, quan la UNESCO va reconèixer L’art de la construcció de pedra seca: saber fer i tècniques, com a Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat. Des del moment d’aquest reconeixement, Andorra hi vol formar part. L’any 2024, Andorra s’hi va sumar formalment al costat d’altres països europeus com França, Espanya, Itàlia, Irlanda o Suïssa. Això ens situa en una xarxa internacional de territoris que treballen per preservar aquest coneixement ancestral i, alhora, donar-li una nova vida en clau contemporània. També és cert de que entrar en aquest club, dona obligacions i et fixa responsabilitats.

El programa Primera Pedra, impulsat des de Cal Pal i des del Departament de Patrimoni Cultural, s’inscriu plenament en aquesta línia. És una mostra clara de com la societat civil, les institucions i la legislació poden col·laborar per protegir allò que ens fa únics: un paisatge treballat a mà, pedra a pedra, amb coneixement, paciència i respecte pel lloc.

Estratègies bàsiques del programa Primera Pedra

Cal Pal Orri del Ruscà (Canillo).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

El programa Primera Pedra es construeix sobre un conjunt de línies estratègiques bàsiques que orienten la seva acció i defineixen la seva identitat. Aquestes estratègies responen a la necessitat de recuperar, preservar i projectar el patrimoni arquitectònic tradicional de pedra seca, posant-lo al servei dels reptes actuals del territori andorrà. A continuació es detallen les principals:

a. Renovació de l'interès per les construccions tradicionals i el paisatge. El programa Primera Pedra es construeix sobre un conjunt de línies estratègiques bàsiques que orienten la seva acció i defineixen la seva identitat. Aquestes estratègies responen a la necessitat de recuperar, preservar i projectar el patrimoni arquitectònic tradicional de pedra seca, posant-lo al servei dels reptes actuals del territori andorrà. A continuació es detallen les principals:

b. Foment de la col·laboració entre els sectors públic i privat. El programa promou una aliança efectiva entre institucions públiques, administracions comunals, professionals del sector de la construcció, empreses, entitats culturals i societat civil. Només a través d'una complicitat real entre els diversos actors serà possible garantir la viabilitat econòmica, tècnica i cultural d'un projecte ambiciós com aquest. L'objectiu és construir un ecosistema col·laboratiu que asseguri la continuïtat i la qualitat de les actuacions en pedra seca.

c. Impuls de polítiques transversals i aliances estratègiques. Primera Pedra treballa des d'una visió transversal, establint connexions amb àmbits tan diversos com l'agricultura, el medi ambient, l'urbanisme, l'educació, el turisme o la cultura. Aquesta mirada àmplia permet sumar esforços per assolir objectius compartits, com ara la protecció del paisatge, la revitalització dels entorns rurals, o la promoció d'un model de desenvolupament sostenible i arrelat al territori.

d. Difusió, sensibilització i comunicació constant. L'apostolat permanent —és a dir, la feina continuada de divulgació i sensibilització— és una de les claus de l'èxit del programa. Aquesta tasca ha d'anar acompanyada d'una comunicació clara, atractiva i rigorosa, capaç d'explicar les raons tècniques, patrimonials, socials i ambientals que fan de la pedra seca una opció rellevant avui. Campanyes informatives, projectes educatius, accions en xarxes socials i col·laboracions amb mitjans de comunicació en formen part.

e. Integració de l'art contemporani i la nova arquitectura. Una de les apostes més innovadores del programa és el diàleg entre la pedra seca tradicional i les expressions de l'art i l'arquitectura contemporanis. Aquesta integració permet recontextualitzar l'ús de la tècnica, dotant-la de noves lectures simbòliques i formals. Alhora, ajuda a desfer tòpics i a demostrar que la pedra seca pot tenir una presència rellevant en la construcció del paisatge del segle XXI, des de l'escultura fins al disseny urbà o la bi-construcció.

Murs de pedra seca a Ramio,
(Vall del Madriu-Perafita-Claror).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

10

Què hem fet i tenim que continuar fent?...

Instal·lació fotogràfica sobre
mur de pedra seca al Castellar
(Ordino), feta per l'artista Montse
Altimiras.
Foto: XLM

Per assegurar la continuïtat i el desenvolupament efectiu del patrimoni de pedra seca a Andorra, és fonamental seguir treballant en diverses línies estratègiques. Aquestes línies han de permetre no només la conservació, sinó també la revitalització i adaptació de la tècnica en els contextos actuals, alhora que se n'incrementa la sensibilització i implicació social i institucional. A continuació, es proposen algunes de les accions que hem de continuar desenvolupant o iniciar.

- Col·laborar en la definició de polítiques de gestió del patrimoni de pedra seca i dels paisatges que l'envolten. És essencial mantenir i reforçar els esforços per a la definició d'un conjunt de polítiques de gestió i protecció del patrimoni de pedra seca, així com del paisatge associat. Aquesta tasca implica no només la conservació de les estructures tradicionals, sinó també la protecció dels paisatges en què aquestes es troben, reconeixent la interrelació entre l'arquitectura i el territori. Cal que es continuï treballant per establir marcs normatius més detallats i adaptats a les particularitats de cada territori, per garantir una protecció eficaç i coherent.

- Millorar i normalitzar l'ús de l'APP col·laborativa Primera Pedra. Una de les eines clau per aconseguir una gestió efectiva del patrimoni és l'aplicació Primera Pedra, especialitzada en els elements patrimonials de pedra seca. Aquesta plataforma permet a tots els usuaris, tant professionals com afeccionats, col·laborar en la documentació, catalogació i difusió de les construccions de pedra seca, situades a Andorra i als territoris propers del Pirineu. És fonamental millorar la funcionalitat i l'accessibilitat de l'aplicació per facilitar la participació de la comunitat i per garantir l'actualització constant de l'inventari.

- Crear estratègies per a la reimplementació de la pedra seca en la conservació d'estructures existents i en arquitectura contemporània. Una línia fonamental d'actuació és la creació d'estratègies que permetin la reimplementació

de la tècnica de la pedra seca tant en la conservació d'estructures existents com en la creació d'arquitectura contemporània que utilitzi la tècnica. Per això, es proposa:

Que Govern lideri aquestes polítiques i que aglutini un màxim d'actors possibles. S'ha de continuar amb la col·laboració activa entre els Ministeris de Cultura, Agricultura i Medi Ambient, Educació i Ordenació del Territori, amb l'objectiu de coordinar esforços i definir una visió comuna per a la protecció i promoció de la pedra seca. Els comuns, com a grans propietaris d'estructures de pedra seca, també han de ser implicats per garantir la coherència de les intervencions en el territori.

Tenir una visió comuna de la pedra seca és essencial aconseguir una comprensió comuna de la pedra seca com a element clau de la identitat i sostenibilitat del territori, abordant tant la seva importància cultural com la seva aplicació contemporània.

Continuïtat de l'inventari: La realització d'un inventari actualitzat és fonamental per saber què tenim i què cal protegir. Aquesta tasca ha de ser contínua i incloure tant les estructures ja catalogades com noves descobertes.

- Activitats conjuntes amb el Govern. Per garantir l'èxit i l'impacte del programa, és imprescindible seguir impulsant activitats conjuntes entre les diferents administracions públiques. Algunes de les accions a considerar són:

Reprendre les reunions del comitè d'experts. Aquest comitè és essencial per continuar desenvolupant una política nacional de difusió i intervenció en el patrimoni de pedra seca. Les reunions periòdiques permeten revisar les accions en curs, establir noves prioritats i garantir una visió compartida entre tots els actors implicats.

Continuar i millorar els cursos de formació per a artesans: És important continuar amb la formació d'artesans especialitzats en la tècnica de la pedra seca, així com en la sen-

sibilització d'altres professionals (arquitectes, enginyers, tècnics municipals) sobre les millors pràctiques en l'ús d'aquesta tècnica en la rehabilitació d'estructures existents.

Ús i promoció del lloc web: El lloc web del programa ha de ser un canal eficaç de difusió, on es pugui trobar informació actualitzada, materials educatius, recursos formatius i exemples d'intervencions reeixides. Ha de ser una eina viva, actualitzada i interactiva, capaç d'involucrar a la comunitat.

- Participació en el Congrés Internacional de l'SPS. És important que Andorra mantingui la seva presència activa en fòrums internacionals com el Congrés Internacional de l'SPS (Stone and Drywall Construction), on es presenten noves recerques, tendències i bones pràctiques en la conservació i revitalització de les tècniques de pedra seca. La participació en aquest tipus d'esdeveniments podrien contribuir a consolidar la posició d'Andorra com a referent en la conservació del patrimoni de pedra seca i fomenta l'intercanvi de coneixements amb altres regions que comparteixen aquest patrimoni.

Pleta del Corral de Pedra, Clots de Massat, Canillo
Foto: Jaume Riba per primera.pedra.com / Cal Pal

- Inici de processos de declaració de BIC en conjunts de pedra seca. Un objectiu fonamental és iniciar els processos de declaració de Béns d'Interès Cultural (BIC) per als conjunts de pedra seca més destacats. Alguns dels possibles candidats podrien incloure:

Rec del Solà (Andorra la Vella): Aquest conjunt de construccions de pedra seca, sobre el qual ja s'ha parlat en diverses ocasions, pot ser una de les primeres intervencions en què es planteja la seva declaració com a BIC. Aquest conjunt té una gran importància històrica i patrimonial i podria ser un referent de conservació i restauració.

Rec de l'Obac (Andorra la Vella): Un altre conjunt proper al rec del Solà, que també podria ser candidat a la declaració de BIC. La seva conservació ajudaria a consolidar una xarxa de paisatges culturals de pedra seca al país.

Orris de la zona de Gran Valira (Encamp): El Comú d'Encamp ha tirat endavant la restauració d'algunes de les instal·lacions tradicionals de pedra seca dins de la vall de Gran Valira, entre Grau Roig i el Funicamp. Són elements que podrien ser també candidats a ser declarats BIC.

Camí Ral d'Ordino des de la Farga Rossell – Parròquia de la Massana, aquest antic camí de muntanya, que connecta la Massana amb el Serrat i la collada dels Meners, és un exemple excel·lent d'integració de la tècnica de pedra seca en un espai públic utilitzat, amb diverses intervencions de restauració documentades.

Zona d'Encodina (Ordino): Aquest conjunt privat de pedra seca, tot i no ser construïble, representa un valuós patrimoni que podria ser candidat a la protecció com a BIC, aportant valor a la xarxa de paisatges culturals de pedra seca.

En resum, aquestes accions no només contribueixen a la conservació de les tècniques tradicionals de pedra seca, sinó que també ajuden

a consolidar la identitat cultural d'Andorra i a situar el país com a referent en la preservació del patrimoni arquitectònic i paisatgístic del Pirineu.

Durant el 2024 s'han fet les següents accions:

- 6a edició de la formació d'artesans de la pedra seca. Es va dur a terme en un prat comunal del forn de Canillo. En el curs d'iniciació (Nivell 1) es va construir una paret de partió des del seu fonament fins al coronament. En el curs de perfeccionament (Nivell 2) es va construir un pont amb arc de mig punt d'uns 2 metres de llargada.

- En el marc del projecte de recerca i conservació de la Farga del Madriu, durant el mes d'agost es van formar un grup de gent (brigades comunals, guies de muntanya i altres) en la tècnica de la pedra seca amb l'objectiu d'obtenir pròximament el CQP ouvrier professionnel. Els formadors eren de l'ABPS (dirigits per Edouard Duterte).

- 5a Setmana de la pedra seca. Des del dept. de Patrimoni Cultural, es van dur a terme 2 activitats de difusió: d'una banda, el concurs de fotografia, i de l'altra, una visita guiada de descoberta de la pedra seca per l'antic camí ral que uneix Prats amb Meritxell.

- En el marc d'aquesta 5a edició de la Setmana de la pedra seca, a Andorra es van dur a terme dos esdeveniments que van permetre visibilitzar encara més tot aquest llegat: d'una banda, l'entrega dels premis Ramon Llull, un acte que es va celebrar el dia 19 de novembre a l'Auditori Nacional d'Andorra i, on durant el lliurament, es va construir un mur de pedra seca dalt de l'escenari; i, de l'altra, el concurs de dibuix de murs de pedra seca que va organitzar l'assessor pedagògic Patrick Morlaes. El concurs s'emmarcava dins d'un taller de descoberta i apreciació de la pedra seca mitjançant el dibuix a l'aire lliure i es va dur a terme durant les darreres dues setmanes entre els alumnes de CM1 i CM2 de les diferents escoles franceses del país.

- Aprovació de l'extensió de la candidatura "L'art de la construcció en pedra seca: coneixements i tècniques" (19.COM 7.b.57), el 5 de desembre del 2024 a Paraguai.

- Així mateix, s'han mantingut reunions periòdiques amb el grup de treball del projecte Interreg POCTEFA Petra.

Què s'està fent ara?

- El Ministeri està fent gestions per actuar com a socis associats al projecte Interreg POCTEFA Petra.
- S'han organitzat les Jornades de la pedra seca - XIII Trobada de l'APSAT.
- S'està preparant ja alguna activitat per a la 6a Setmana de la pedra seca.
- Durant l'última setmana del mes de setembre i la segona del mes d'octubre, es durà a terme la 7a edició de la formació d'artesans de la pedra seca. Aquest any la formació es tornarà a fer al prat comunal del Forn de Canillo. En el curs de Nivell 1 s'acabarà el mur de partió i en el de Nivell 2 es farà una escala volada.
- En el mes de juny o juliol del 2026, dins el projecte Petra, es digitalitzarà en 3D una estructura emblemàtica del país en pedra seca.

Una dècada de recuperació i promoció de la pedra seca a Andorra (2013–2023)

Els darrers deu anys han estat decisius per a la revitalització i promoció de la tècnica de la pedra seca a Andorra. Malgrat que abans del 2016 les actuacions havien estat puntuals i gairebé exclusivament vinculades a la Vall del Madriu-Perafita-Claror —amb intervencions impulsades pel Comú d'Escaldes-Engordany i la Comissió Gestora de la Vall—, a partir d'aquell any es posà en marxa un pla molt més estructurat i ambiciosament coordinat.

L'any 2016, la iniciativa de la Sra. Maria Reig, amb el projecte Primera Pedra, marca un punt d'inflexió. Es produeixen els primers contactes amb el Ministeri de Cultura i es comencen a establir les bases d'un programa de llarg recorregut. Cal Pal edita la primera versió de l'APP

Primera Pedra i es posa en marxa l'inventari del patrimoni de pedra seca. Paral·lelament, es contacta amb la Fundació Vila Casas per preparar una exposició de l'artista Jordi Fulla.

El 2017 es duen a terme les primeres reunions a Andorra i a Barcelona per estructurar el programa Primera Pedra. Aquesta preparació culmina el 2019 amb el llançament efectiu de les primeres activitats formatives. Durant aquell any s'organitzen tres cursos de restauració i construcció, que tenen un èxit notable, amb més de 100 metres de muralla restaurada i la participació de prop d'un centenar d'alumnes. Es restauren murs al camí ral de Llorts a la Cortinada i es recuperen construccions tradicionals com cabanes i barraques a Encodina i al Cubil. També es realitzen les primeres intervencions artístiques relacionades amb la pedra seca, com la de Montse Altimiras a la zona del Castellar.

El 2020 suposa una consolidació del programa, amb set cursos en diferents parròquies, entre els quals destaca l'ampliació de l'oferta a joves i empleats comunals. Es fan passos importants cap a una governança compartida i transversal: es convoquen reunions interdepartamentals entre Cultura, Ordenament Territorial, Medi Ambient i Agricultura per definir criteris comuns per a la integració de la pedra seca en obra pública. A més, es participa per primera vegada en un grup de treball de la Comunitat de Treball dels Pirineus (CTP), que acabarà cristallitzant en el projecte de cooperació PETRA-POCTEFA.

L'any 2021 s'amplia la dimensió pedagògica i científica del programa. S'hi afegeixen nous cursos per a iniciats i avançats, i es duu a terme un important projecte de restauració al Parc Natural del Comapedrosa. Destaca, també, l'inici de les obres de conservació i estudi de la Farga del Madriu, amb participació d'equips científics internacionals com l'IRAMAT-CNRS. La Setmana de la Pedra Seca inclou accions de divulgació, concursos, exposicions escolars i conferències. Es dissenya i es posa en circulació una exposició itinerant de vuit plafons, que visita escoles i espais públics.

El 2022, el Ministeri de Cultura organitza cinc cursos de formació amb la col·laboració de diversos comuns, FEDA i entitats privades. Les hores de formació són reconegudes oficialment pel Ministeri d'Educació, i formen part de la preparació per a les proves de margers acreditats per l'associació francesa ABPS. Al mateix temps, continua la restauració del camí del Comapedrosa i s'inicien nous treballs a la Farga del Madriu. També se celebra la primera edició de les Jornades sobre pedra seca, organitzades per Cal Pal. La participació d'Andorra a la tercera Setmana de la Pedra Seca es veu acompanyada de noves accions editorials, com la publicació del manual Parets de pedra seca, i de propostes creatives com l'audiovisual La tècnica de la pedra seca. Art, paisatge i sostenibilitat.

L'any 2023 marca la culminació d'aquesta dècada d'esforços. Es realitzen cursos especialitzats sobre construcció de cabanes i guixos a doble cara, i es continua la col·laboració entre el Ministeri i diversos comuns. A més, es forma-

litza la participació d'Andorra en la candidatura d'ampliació de la tècnica de la pedra seca a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la UNESCO, conjuntament amb Irlanda, Àustria, Luxemburg i Bèlgica. La quarta Setmana de la Pedra Seca compta amb el suport de l'associació La Xarranca, i inclou accions artístiques i divulgatives arreu del país. També es reprèn la participació activa en el projecte PETRA, i Andorra assumeix el compromís d'organitzar la XIII Trobada de Pedra Seca i Arquitectura Tradicional. Així

mateix, el país manté un diàleg constant amb altres actors del món de la pedra seca, com la Fundació El Solà i diverses entitats catalanes, balears i valencianes.

En paral·lel, al llarg de tota aquesta dècada, han continuat les intervencions públiques a la Vall del Madriu-Perafita-Claror. Entre el 2013 i el 2015 es restauraren diversos camins i cabanes tradicionals com les de Fontverd o Setut. El 2019 s'hi afegixen noves accions de consolidació i manteniment, sempre dins el respecte al paisatge cultural reconegut per la UNESCO.

Casa de la farga o casa de l'Administrador. Farga del Madriu (Vall del Madriu, Perafita, Claror). Excavacions del Ministeri de Cultura. Foto: XLM

Les institucions s'alineen per impulsar la pedra seca

Mur de pedra seca vora el Valira
d'orient a les Bordes d'Envalira
(Canillo)
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

La instigadora inicial el programa és la Maria Reig Moles, sempre interessada en les polítiques mediambientals i el paisatge, que proposa, l'any 2016 a la ministra de Cultura i Esports Olga Gelabert d'iniciar un programa dedicat a la Pedra Seca, a través de Cal Pal/espai sociocultural. La Ministra Gelabert decideix utilitzar l'APP de Cal Pal per a iniciar l'inventari dels béns immobles construïts en pedra seca i així va començar l'inventari.

Pel que fa a l'inventari, i vist que no avançava al ritme desitjat, M. Reig contracta a uns quants guies de muntanya per incorporar unes 550 entrades d'elements nous a l'inventari. Des del 2017 fins al 2020 la col·laboració entre Cal Pal i el Ministeri responsable de la Cultura, encapçalat per Sílvia Riva, treballen junts. A partir d'inicis del 2020 la col·laboració es redueix. El Departament de Patrimoni cultural canvia les seves activitats sobre la pedra seca a un o dos cursos, participar en la setmana de la Pedra Seca, entra al programa POCTEFA i darrerament organitza amb l'APSAT la XIII Trobada de la pedra seca i l'arquitectura tradicional.

A partir de l'estiu 2023, Cal Pal es comença a relacionar amb altres associacions occitanes, a través de l'Ambaixada francesa a Andorra, que d'alguna manera s'implica en el projecte. L'Associació Montagne et Patrimoine del departament de l'Ariege, treballa a l'altre costat de la muntanya amb obres de restauració i dinamització, a la zona del Vic de Soç i Auzat, en espais tan emblemàtics com els Orris de Carla, més cap al Cuserants, a Goutets, a Foix en les Terrasses del Pech, l'orri du Sarrat o la borda 30 de Peyre Auseterre. Aquesta associació també s'ha implicat en la contemporanització i les solucions artístiques.

L'Ambaixada francesa a Andorra, també es va implicar en el programa Primera Pedra. De fet va preparar una sessió de divulgació de les accions realitzades a Andorra i al Departament de l'Ariège, a la residència de l'Ambaixador, amb la participació d'un 60 persones.

Lligar Andorra amb l'Ariège en temes de patrimoni i concretament en l'intercanvi d'informació sobre la conservació, estudi i promoció de la pedra seca era una bona estratègia de

contactes. Les relacions es van fer bàsicament entre Cal Pal i l'Associació Montagne et Patrimoine. Es van fer visites en algunes de les intervencions fetes a un i altre costat de la muntanya, i es va aconsellar, al departament de Patrimoni Cultural d'iniciar el contacte i conèixer les intervencions, el model d'inventari, la planificació de projectes d'intervenció, etc. Les primeres reunions amb comuns, amb els ministeris responsables del Medi ambient, agricultura, ordenament territorial i educació. Cal Pal ho va iniciar i les Administracions van participar en la reflexió i han col·laborat, però també han començat iniciatives pròpies. A hores d'ara el programa primera pedra arriba a la fi d'aquesta primera etapa: reflexió, cercar la bona direcció i consolidar el programa PRIMERA PEDRA.

En resum podríem dir: Els darrers deu anys (2013–2023) han representat per Andorra una etapa de redescobrimient, primeres proteccions i projecció de la tècnica constructiva de la pedra seca, en un moment de renovada sensibilitat pel patrimoni immaterial i la sostenibilitat del paisatge cultural. A partir del 2016, amb el naixement del projecte

Primera Pedra, s'inicia una línia d'actuació estratègica que ha implicat administracions públiques, entitats privades, experts i ciutadania en un procés col·lectiu de formació, restauració, difusió i cooperació internacional.

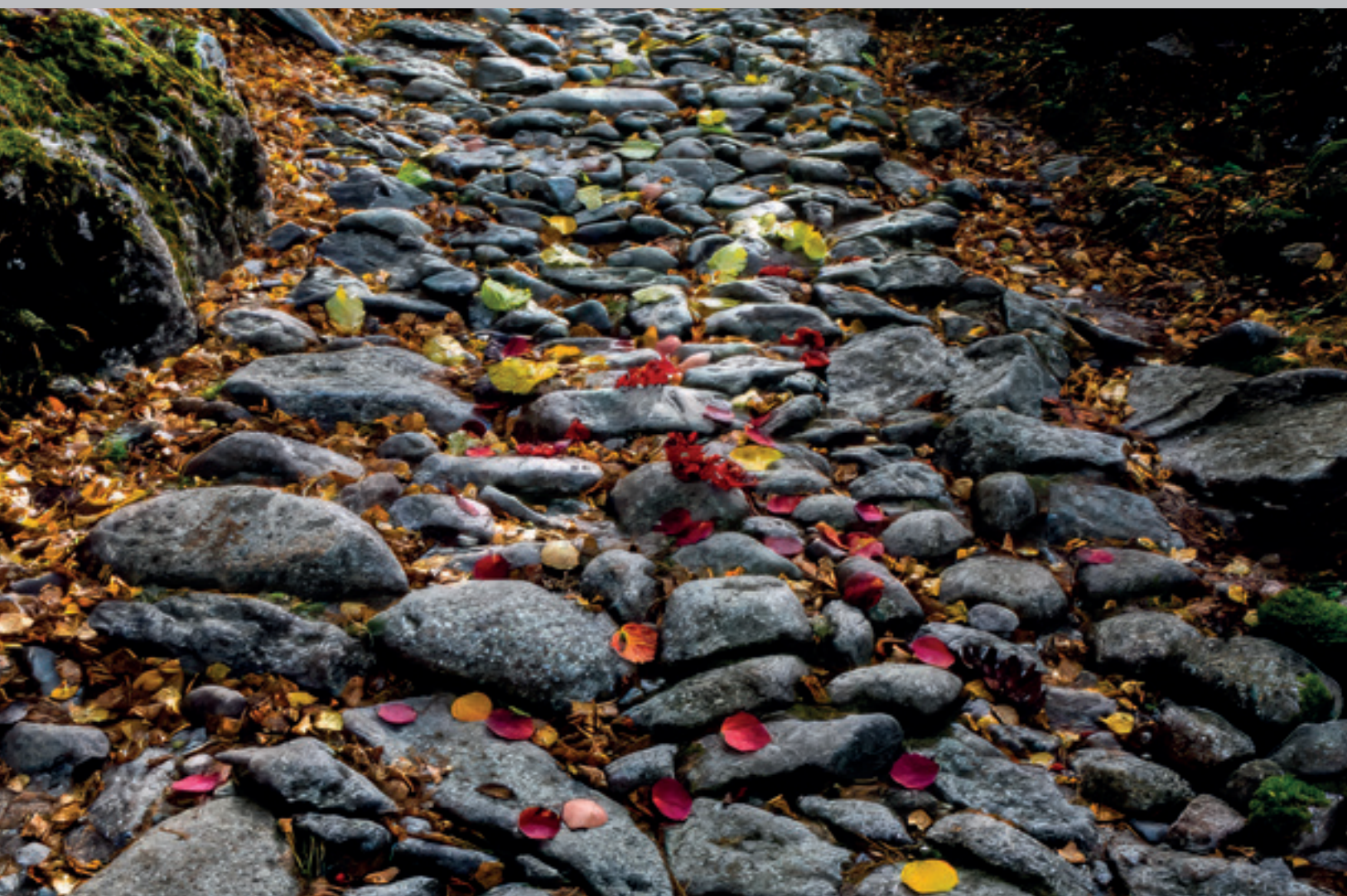
En aquest període s'han organitzat una vintena de cursos formatius —adreçats a professionals, joves i empleats comunals—, reconeguts pel Ministeri d'Educació, i dirigits per mestres margers acreditats. S'han restaurat murs, camins, barraques i cabanes a diversos indrets del país, amb especial intensitat a la Vall del Madriu, Encodina, el Parc Natural del Comapedrosa i la Vall d'Incles.

Aquesta trajectòria consolida Andorra com a referent pirinenc en la protecció del patrimoni de pedra seca i obre la porta a una nova fase centrada en la continuïtat formativa, la integració d'aquest patrimoni en les polítiques de paisatge i urbanisme, i la consolidació de xarxes de cooperació transfronterera.

12

10 anys d'optimisme

Camí empedrat, (Vall del Madriu-
Perafita-Claror)
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

El balanç de la feina feta els darrers 10 anys és bo. Es pot millorar, però s'ha fet una gran feina. Ara toca que el Ministeri de Cultura no s'aturi. Observem tot allò que entre tots hem fet, i que hem de continuar fent:

- Més de 1500 estructures inventariades
- Una vintena de cursos de pedra seca amb més de 250 persones participants
- Més d'1 km de mur construït o restaurat
- 12 cabanes restaurades i 2 cabanes noves
- 3 conferències
- Més de 50 articles a la premsa
- 2 programes de televisió a ATV i Fr3
- Primeres relacions interministerials
- Primeres reunions amb els Comuns
- Primeres empreses amb professionals dedicats a la pedra seca
- Primeres iniciatives privades
- Noves titulacions: en 2 anys 4-5 titulats de nivell 1 i entre 1 i 2 titulats de grau superior. Actualment, 2 artesans disposen del certificat CQP ICPS (treball en obra de pedra seca) o N1. A finals d'aquest any, 4 andorrans més es presentaran a l'examen (CQP ICPS) en el marc del curs organitzat per l'AGMC (soci oficial de l'ABPS per a la formació i els exàmens) a Figueres.

No ens podem queixar, però, com deia, tampoc ens podem adormir. Segur que tots els que llegiu aquestes línies no veieu la pedra seca de la mateixa manera que la miràveu fa 5 anys. De fet, coneixíeu la seva existència, però igual que un barceloní dels anys 70 no veia el mar tot i que sabia que era allà, molts de nosaltres no la veiem encara que la teníem davant. Crec que entre tots hem fet un gran esforç en conèixer i valorar aquest patrimoni. La nostra mirada cap als paisatges dels nostres territoris ha canviat. Ara valorem-ho, declarem BIC algun o alguns conjunts importants. La UNESCO va declarar patrimoni mundial a la tècnica, però la pedra seca no deixa de ser un patrimoni immoble, del que en cal conservar una part.

Ara cal continuar i intensificar la reflexió, però cal sobretot que coneguem quins conjunts, quines estructures té el país d'aquestes construccions amb més de 5000 anys d'existència a casa nostra, algunes les haurem de restaurar, preservar com a BIC.

La segona fase, que hauria de començar d'immediat, haurà d'augmentar els recursos dedicats a les polítiques de sensibilització, però sobretot caldrà invertir més temps en inventariar i valorar tot allò que els nostres avantpassats, amb molt d'esforç, ens van deixar.

Si ens preguntem que hem aconseguit en aquests 10 anys, he de dir que molt més del que ens pensàvem aconseguir. Cal Pal ha estat el pal de paller d'aquesta recuperació, ha organitzat conferències, un web i una aplicació. Més de 250 persones d'aquest país entre voluntaris, professionals i joves, tenen almenys una idea bàsica de com desenvolupar la tècnica i són conscients del seu significat.

Tots els Comuns s'han implicat en el projecte. Podem dir que la quasi totalitat dels banders comunals han remenat molta pedra. Alguns comuns fins i tot han invertit en formació com la Massana i Andorra la Vella. Altres han invertit en recerca, com el Govern o els Comuns d'Ordino i Encamp.

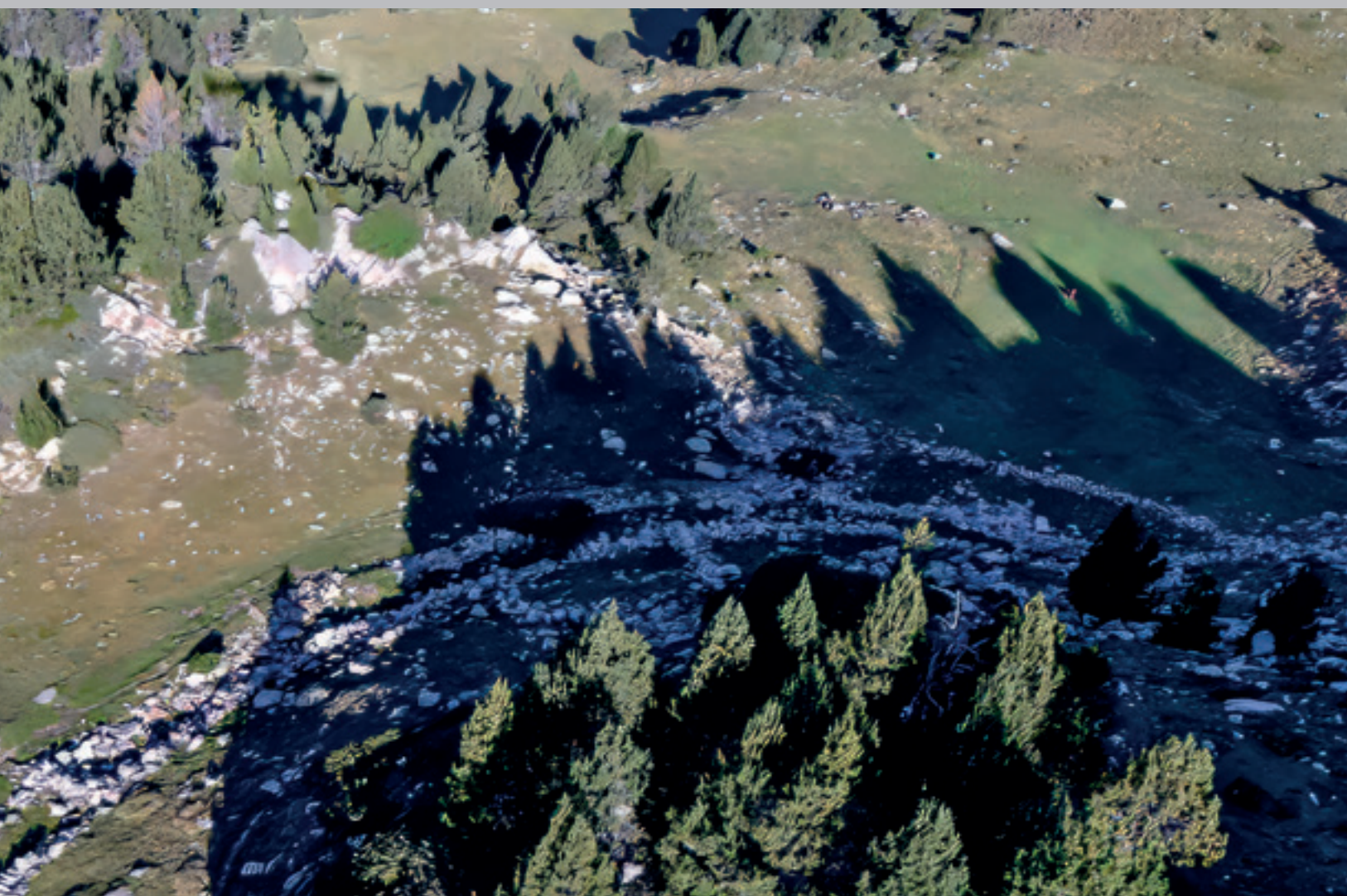
Hem arreglat camins rals a Ordino i a la Massana, alguns dels nostres alumnes s'han organitzat per arreglar els murs dels seus horts i feixes de casa seva. La millora dels camins del parc natural del Casamanya ja és una realitat. A Nagol s'ha arribat a fer un mur de feixa de 4,5 mts d'alçada.

El Comú d'Encamp ha creat la ruta dels Orris d'Encamp, ha rectificat alguna obra antiga que s'havia fet amb formigó, s'han creat itineraris nous. Govern ha creat un gran projecte de pedra seca al Madriu, i ho ha fet científicament. Crec que podem dir clarament que aquest projecte que es va decidir tirant endavant l'any 2016 és el gran projecte científic dedicat al patrimoni de la pedra seca en aquest país i l'ha dirigit Olivier Codina, que ha implicat CNRS i diverses universitats.

Ara doncs comença la segona fase, amb més formació, amb la implicació de la CTP, enllunada per la rapidesa amb que Andorra ha tirat endavant aquest projecte.

I ara... per on continuem?

Vista general de l'orri de Mateu
(Vall del Madriu-Perafita-Claror).
Foto: Jaume Riba per primera
pedra.com / Cal Pal

El camí iniciat aquests darrers deu anys ha estat rellevant, però queda encara molta feina per fer si volem consolidar la pedra seca com un actiu viu del nostre paisatge i com una eina transversal de política pública. Cal avançar, i fer-ho de manera coordinada i estructurada. Una de les prioritats immediates ha de ser la represa de les reunions interdepartamentals, com les que ja es van iniciar els anys 2016 i 2017, amb la implicació activa dels diferents ministeris i departaments del Govern i la col·laboració dels comuns. És imprescindible que Cultura, Obres Públiques i Urbanisme, Medi Ambient, Agricultura i Ramaderia, Educació i, a mitjà termini, també Turisme, treballin de manera conjunta. Només així serà possible convertir la pedra seca en una política pública transversal, que no depengui de la voluntat puntual d'un sol sector, sinó que formi part integrada d'un model de país conscient, sostenible i respectuós amb el seu patrimoni.

Cal reforçar la presència de la pedra seca en els projectes de camins, carreteres i intervencions urbanístiques, tot promovent criteris d'integració paisatgística i de recuperació del coneixement constructiu tradicional. Igualment, cal aprofundir en les sinergies amb la ramaderia extensiva i els usos agrícoles de muntanya, on la pedra seca pot recuperar un paper funcional, més enllà del seu valor simbòlic o històric.

Una altra línia estratègica és la formació. Cal establir programes reglats i certificats de formació professional, que permetin ampliar el nombre de persones qualificades en aquestes tècniques, garantir la transmissió del coneixement i cobrir la demanda creixent de mà d'obra especialitzada. També és important incentivar les empreses del sector de la construcció i de la restauració patrimonial perquè incorporin aquest perfil professional i apostin per la qualitat i el respecte al territori en els seus projectes.

Des del punt de vista normatiu i patrimonial, és hora d'avançar cap a la declaració de béns

d'interès cultural (BIC) relacionats amb la pedra seca. L'Administració general podria impulsar, en els propers anys, la protecció de conjunts com els orris d'Encamp, els recs del Solà i de l'Obac a Andorra la Vella, o el conjunt d'Encodina a Ordino. Paral·lelament, els comuns podrien començar a declarar elements d'interès local, consolidant així una xarxa patrimonial distribuïda, que faciliti la preservació i posi en valor els paisatges construïts de manera tradicional. Aquesta acció no només faria més feliç a la UNESCO, sinó que reforçaria el reconeixement nacional del valor patrimonial de la pedra seca.

Finalment, cal tenir present que Cal Pal, com a espai sociocultural compromès amb la reflexió i la preservació del paisatge i de la memòria, no té la funció de coordinar les polítiques públiques, però sí la responsabilitat d'orientar, aconsellar i impulsar propostes. I és des d'aquesta vocació que plantejem aquestes línies d'actuació.

L'objectiu ha de ser clar: aconseguir que la pedra seca deixi de ser una qüestió marginal o merament patrimonial, per esdevenir una política pública transversal al servei del territori, del paisatge, de la cultura i de les generacions futures.

Propostes d'actuació prioritzades per consolidar la pedra seca com a política transversal

Àmbit	Accions prioritàries	Actors implicats	Calendari recomanat
Governança i coordinació -	Reprendre les reunions interdepartamentals amb representants de Cultura, Urbanisme, Obres públiques, Agricultura, Medi Ambient, Educació i Turisme.	Govern, Comuns, Cal Pal	Inici immediat (any 1)
Ordenació del territori -	Integrar la pedra seca en els projectes de camins, marges i infraestructures. Elaborar una guia tècnica d'ús de la pedra seca en obra pública.	Ministeris implicats, empreses, col·legis professionals	Any 1-2
Valor patrimonial	Iniciar declaracions de Béns d'Interès Cultural (BIC) a nivell nacional. Estimular declaracions locals per part dels comuns.	Ministeri de Cultura, Comuns	Any 1-5
Formació i professionalització	Desenvolupar formació reglada (FP o certificats professionals). Crear tallers demostratius amb mestres margers.	Educació, Cultura, empreses del sector	Any 1-3
Ramaderia i usos tradicionals	Establir lligams amb la ramaderia extensiva. Recuperar usos funcionals: tanques, camins, barraques.	Agricultura, ramaders, Cultura	Any 2-4
Turisme i educació patrimonial	Incorporar la pedra seca a itineraris culturals i naturals. Dissenyar propostes pedagògiques escolars i familiars.	Turisme, Educació, Cultura, Cal Pal	Any 2-5
Comunicació i sensibilització	Realitzar campanyes de valorització del paisatge construït. Donar visibilitat a les bones pràctiques.	Cultura, Medi Ambient, Cal Pal	Continuat
Impuls empresarial -	Incentivar les empreses a formar personal qualificat en pedra seca. Estudiar ajuts o bonificacions per a obres amb criteris tradicionals.	Economia, Cultura, Construcció, Habitatge	Any 2-4

Tot i que el pla elaborat no pot considerar-se definitiu ni exhaustiu, constitueix, sens dubte, una base sòlida i adequada sobre la qual continuar treballant. El que resulta imprescindible, a partir d'ara, és que les institucions competents mostrin de manera clara la seva voluntat i compromís per tal de fer avançar i consolidar el programa Primera Pedra.

Cal remarcar que aquest document que ara llegiu, té un doble objectiu. D'una banda, ofereix una síntesi del que ha succeït al llarg dels darrers deu anys i de la manera com s'han organitzat les actuacions desenvolupades en relació amb la pedra seca. De l'altra, incorpora un conjunt de reflexions i aportacions de caràcter personal que pretenen obrir el debat sobre les orientacions futures del programa. Aquestes propostes, que volen ser una contribució constructiva al diàleg institucional, no tenen per què coincidir necessàriament amb les decisions finals que adopti l'Administració.

14

Agraïments

Borda de la Coruvilla, (Arinsal, La Massana).

Foto: Autor desconegut per primera pedra.com / Cal Pal

La meva implicació en el món del paisatge i la pedra seca no hauria estat possible sense l'estímul i la complicitat de diverses persones que m'hi van saber introduir i convèncer de participar-hi activament.

En primer lloc, vull expressar el meu agraïment a la Sra. Maria Reig, impulsora del programa Primera Pedra, que va ser qui va tenir la visió i la voluntat de posar en marxa aquesta iniciativa. També vull agrair a Maite Oliva, a qui vaig conèixer en una reunió a Figueres i que em va posar en contacte amb les persones clau per començar a formar part d'un projecte que aleshores tot just començava a descobrir.

En aquella mateixa trobada a Figueres vaig conèixer Roger Solé, a qui vaig convidar a venir a Andorra com a professor, i que amb el temps s'ha convertit en un referent personal. No només m'ha ensenyat a treballar amb la pedra, sinó que m'ha ajudat a entendre les dinàmiques del món de la pedra seca a escala internacional. Durant la meua etapa com a director del Departament de Patrimoni Cultural, el seu suport va ser fonamental per prendre decisions estratègiques i organitzar els primers cursos a Andorra —una tasca que ell ha continuat desenvolupant des de la meua sortida el 2017.

També gràcies a la reunió de Figueres vaig entrar en contacte amb l'univers dels ABPS (Artisans Bâisseurs en Pierres Sèches), i molt especialment amb Cathie O'Neil, aleshores directora de l'Escola d'ABPS al Parc Natural de les Cévennes. El seu ajut va ser clau per organitzar les primeres formacions a Andorra i per definir conjuntament els objectius del Comitè d'Experts.

Finalment, vull reconèixer la tasca de diversos andorrans que han contribuït, tant dins com fora del país, a la difusió i la preservació de la pedra seca. Agraeixo a Fina Font i a Xavier Rebés haver-me obert la mirada a aquest món des d'una altra perspectiva, i molt especialment la feina feta a La Fatarella a través de la Fundació El Solà, una de les entitats més actives de Catalunya. També vull destacar la

dedicació de Lluís Viu, per la seva implicació en la recuperació del Rec del Solà i pels seus vincles amb els artesans suïssos especialitzats en pedra seca.

A tots ells, el meu més sincer agraïment.

PREMIÈRE PIERRE : UNE PREMIÈRE ACTION PAYSAGÈRE, SOCIALE ET CULTURELLE EN ANDORRE

Bilan de 10 ans d'interventions en pierre sèche

Ce texte a été traduit en français avec l'assistance de ChatGPT, puis révisé. Cette version est proposée afin de faciliter la lecture aux personnes qui préfèrent le consulter dans cette langue.

1 Présentation

Depuis plus de deux décennies, une redécouverte progressive et une réévaluation du patrimoine lié à la pierre sèche se sont amorcées dans une grande partie de l'Europe occidentale. Cet intérêt renouvelé ne repose pas uniquement sur sa valeur historique ou ethnologique, mais aussi sur la reconnaissance croissante de son rôle essentiel dans la configuration et la préservation du paysage culturel, ainsi que sur sa contribution à la durabilité et à la gestion responsable de l'environnement naturel.

Ce mouvement collectif a culminé en 2018 avec l'inscription de l'art de la construction en pierre sèche sur la Liste représentative du patrimoine culturel immatériel de l'humanité de l'UNESCO, grâce à une candidature conjointe portée par plusieurs États européens, parmi lesquels l'Andorre.

Dans la Principauté, ce processus de revalorisation s'est traduit par des initiatives concrètes, impulsées depuis plus d'une décennie par des entités publiques et privées. Le Ministère de la Culture, en collaboration avec Cal Pal — espace socio-culturel dédié à la réflexion sur le patrimoine et le paysage —, a lancé autour de 2016 un programme commun combinant recherche, sensibilisation, documentation et diffusion. Cette collaboration a permis de développer des outils tels que des inventaires, des applications numériques et des propositions éducatives, qui ont contribué à mettre en valeur la richesse du patrimoine de la pierre sèche andorrane et à en favoriser la reconnaissance sociale.

Avec cette publication, nous souhaitons dresser le bilan du chemin parcouru : évaluer ce qui a été accompli, reconnaître les actions et les acteurs impliqués, et identifier les lignes de travail à renforcer dans les années à venir. L'objectif est clair : faire en sorte que ce patrimoine vivant ne soit pas seulement préservé, mais devienne également une ressource active dans la construction d'un modèle de pays plus respectueux de son environnement, plus conscient de son héritage et plus engagé en faveur de la durabilité.

2 L'Andorre, un pays qui avance trop vite et digère lentement son passé

Avec l'arrivée de la modernité — que l'on peut situer vers la fin de la Première Guerre mondiale — sont apparues des routes plus larges, les automobiles, l'électricité, un nouveau modèle commercial, et surtout une intensification du développement jusqu'à des niveaux inimaginables pour ceux qui avaient vécu dans les vallées auparavant. La radio et le tourisme sont arrivés, et petit à petit, l'Andorre s'est détournée de l'agriculture et de l'élevage, amorçant une profonde transformation. Dans cette dynamique de changement, le regard porté sur le paysage a également évolué. De nouvelles opportunités ont été perçues, différentes de celles qui prévalaient jusque-là. Les orris et de nombreux enclos d'altitude ont cessé d'être une priorité et ont été progressivement abandonnés. Le regard collectif s'est orienté vers le commerce, le tourisme, la finance et les échanges. L'accueil des étrangers, d'abord exceptionnel, est devenu une norme qui a modifié en profondeur la structure démographique. Les connaissances, les désirs et les ambitions de la communauté ont également changé.

Dès lors, l'architecture traditionnelle en pierre et en terre, ou celle de la pierre sèche, a été identifiée au passé, au travail pénible, au froid et à la faim. Elle n'était plus adaptée aux besoins contemporains. Le confort, la rapidité de construction, l'isolation et la diversité des matériaux issus de la révolution industrielle — qui, paradoxalement, avait provoqué une crise de près de 80 ans en Andorre — ont peu à peu supplanté les anciennes pratiques. Ainsi, la pierre sèche et son savoir-faire, ainsi que ses nombreux avantages, ont été oubliés.

Pourtant, la pierre sèche est toujours présente dans le paysage. Nombreuses sont ses traces, mais nous ne les voyons plus, où nous faisons semblant de ne pas les voir. Sans entretien, et malgré sa longévité, un mur peut s'effondrer si la technique est oubliée ou mal appliquée. Nous avons pris l'habitude de recourir au ciment, plus plastique, plus immédiat, et qui semble inspirer davantage de confiance. Mais à long terme, les murs en pierre et ciment deviennent imperméables, bloquent le passage de l'eau, et les drains prévus par les ingénieurs ne suffisent pas toujours. La pression de l'eau provoque alors des effondrements.

Dans de nombreux cas, on reconstruit tout en pierre et ciment, même lorsque ce n'est pas nécessaire. Le béton, bien qu'utile, n'est pas la réponse universelle. Aujourd'hui, il caractérise les fonds de vallée et les abords des infrastructures routières, de transport ou de loisirs. Les villages sont devenus des villes, reliées entre elles, donnant au fond de la vallée une image périurbaine. Passez la frontière au pont du Runer, jusqu'à Molleres : tout est urbanisé — ou plutôt bétonné. Rompre avec les anciens critères de gestion du paysage a été facile. Les savoirs modernes se sont imposés rapidement. Beaucoup perçoivent désormais le paysage comme une ressource économique, et non comme un lieu de vie à harmoniser avec l'environnement. Ce qui est plus préoccupant, c'est ce que nous laisserons à nos enfants.

De larges réflexions sur ces transformations ont motivé la création du programme « Primera Pedra », initié d'abord par Cal Pal à la Cortinada, puis par le Département du Patrimoine culturel. Il s'agit de la première initiative patrimoniale public-privé en Andorre, agissant avec respect sur le paysage.

Dès les années 1980, certains ont commencé à percevoir une perte d'identité dans l'architecture, l'urbanisme, et le paysage en général. Les architectes et les ingénieurs ont pris le relais de la construction traditionnelle. La dynamique du paysage a changé. Le parement en pierre avec ciment, comme revêtement de façade, s'est généralisé dans tout le pays. Ce n'est pas de l'architecture traditionnelle, ni de la pierre sèche, même si les promoteurs immobiliers la présentent ainsi. Il s'agit d'un habillage, là où autrefois on préférait enduire et peindre. Aujourd'hui, ce revêtement donne un aspect ancien, supposé intégré au territoire, bien que sa tenue dépende du ciment — qui, avec le temps, perd son pouvoir adhésif.

Ces pierres collées n'ont aucune fonction constructive. Elles constituent une finition décorative, de moins en moins à la mode. C'est pourtant l'un des standards de la nouvelle architecture de montagne, conçue pour des générations qui n'ont pas connu la construction traditionnelle. De nombreux ouvriers se sont spécialisés dans ce type d'aménagements, qui dominent aussi bien en Cerdagne, en Vallée d'Aran, au Couserans, qu'en Andorre — davantage en Espagne qu'en France, davantage en Catalogne qu'en Occitanie. On parle alors de « maisons typiques », bien que leur style ne soit ni andorran, ni cerdan, ni aranais — il se retrouve aussi en Bretagne ou dans les Alpes. Heureusement, cette esthétique commence à passer de mode. L'architecture évolue, et s'améliore.

Il faut également examiner la différence entre propriété publique et privée en montagne. En Andorre, comme dans la Vallée d'Aran ou le Pallars Sobirà, le territoire est essentiellement public et inconstructible. Il peut être aménagé pour les routes ou les stations de ski, mais très peu de terres

sont privées et constructibles. À peine 5 % du territoire est en propriété privée. Ce pourcentage finira par s'épuiser. Il est urgent d'y réfléchir et de mieux planifier. La crise actuelle du logement le rend évident : notre communauté commence à changer de mentalité.

3 Les débuts de l'action Première Pierre

L'impulsion initiale du programme Primera Pedra est née d'une initiative privée à vocation résolument publique. C'est la promotrice culturelle Maria Reig Moles, propriétaire de la maison ancestrale de Cal Pal (à la Cortinada, Ordino), qui a posé les premières pierres — au sens propre comme au figuré — de ce projet. Cal Pal est un bâtiment documenté depuis le XVe siècle et resté inhabité depuis la fin de la Première Guerre mondiale. Sa réhabilitation débute dans les années 1990 pour devenir, à partir de 2015, un espace de réflexion sur les grands enjeux propres aux territoires de montagne. Parmi ces enjeux, le paysage — culturel autant que naturel — occupe une place centrale.

Le premier grand axe thématique choisi par Cal Pal fut celui des constructions en pierre sèche, une technique ancestrale remontant au Néolithique, utilisée en Andorre depuis cette époque jusqu'à bien après le XXe siècle. Comme évoqué au premier chapitre, ce type d'architecture vernaculaire fait partie intégrante du paysage andorran et constitue l'un des éléments qui lui confèrent son identité visuelle et culturelle. Souhaitant valoriser ce patrimoine, Mme Reig a commandé le développement de l'application mobile Primera Pedra, conçue comme un outil numérique interactif permettant de découvrir et localiser les principales constructions en pierre sèche du pays — à l'instar de l'application Wikipedia.

L'application propose un parcours à travers les paysages variés d'Andorre, depuis les fonds de vallée jusqu'aux zones de haute montagne. Près des villages, on peut observer des murets de pierre sèche délimitant des parcelles, ainsi que des terrasses agricoles s'élevant le long des pentes. Ce paysage agricole, révélateur d'une exploitation verticale du territoire, se complète par des structures préindustrielles telles que des fours à chaux, des ponts, des espaces de stockage ou encore des vestiges de forges — toutes réalisées en pierre sèche. À mesure que l'on prend de l'altitude, le domaine devient pastoral : cabanes, orris et autres infrastructures d'élevage apparaissent, particulièrement liées à l'élevage ovin. Ces constructions témoignent de la manière dont le territoire était géré avant l'arrivée du tourisme hivernal et des stations de ski.

Alors que, dans la plupart des régions méditerranéennes, la pierre sèche est essentiellement associée à l'agriculture, en Andorre — comme dans l'ensemble des Pyrénées — ces structures sont beaucoup plus étroitement liées à l'élevage, et reflètent une manière d'habiter et d'exploiter les ressources naturelles profondément enracinée dans le temps.

Conscient de la valeur paysagère, patrimoniale et économique de cet héritage, Cal Pal a souhaité dès le départ lui offrir une lecture contemporaine. C'est dans ce cadre qu'a été présentée l'exposition « L'impossibilité du regard », de l'artiste Jordi Fulla (Igualada, 1967 – Lleida, 2019). L'exposition, d'un grand impact visuel et émotionnel, comprenait une vingtaine de peintures grand format proches de l'hyperréalisme, ainsi qu'une installation artistique occupant tout l'espace de Cal Pal. Par la suite, une partie de cette exposition a été accueillie à la Fondation Vila Casas, à Barcelone.

En complément de l'exposition, Cal Pal a relancé le site web www.primeraPEDRA.com, avec des contenus actualisés et une approche pédagogique. Parallèlement, un cycle de conférences a été lancé, consacré à la technique de la pierre sèche, aux possibilités d'amélioration du paysage et à son utilisation dans l'architecture contemporaine, le design paysager et le jardinage durable.

De cet ensemble d'initiatives est né, en 2017, un dialogue fructueux avec le Ministère de la Culture, qui est devenu un partenaire actif du programme. Ainsi, Primera Pedra a commencé à dépasser le cadre privé pour devenir un véritable projet national, avec une vocation de continuité et d'intégration dans les politiques publiques du patrimoine et du paysage.

4 Avant d'entrer dans le vif du sujet : quelques réflexions de Cal Pal sur la pierre sèche

Les murs en pierre sèche ne se contentent pas de soutenir le paysage : ils le font vivre. Dans les interstices d'un mur en pierre sèche se cache tout un monde. Insectes, oiseaux, reptiles... La pierre ne scelle pas : elle accueille. Contrairement aux murs imperméables en béton, la pierre sèche laisse passer l'eau et permet au sol de respirer. Cette capacité d'intégration à la nature fait que, aujourd'hui, cette technique ancestrale peut connaître une véritable renaissance.

Depuis Cal Pal, nous avons réfléchi à ce phénomène sous un angle culturel, environnemental et esthétique. Au-delà de la seule conservation patrimoniale, la pierre sèche apparaît comme une réponse contemporaine aux défis de notre époque. On peut affirmer qu'un mur en pierre sèche constitue une intervention bien plus durable qu'un mur en béton.

Une technique ancienne, un outil moderne

Bien qu'elle ait plus de 5 000 ans d'histoire, la pierre sèche n'est pas uniquement une technique du passé. Au XXIe siècle, architectes, artisans et artistes à travers l'Europe la revendiquent à nouveau. Des infrastructures contemporaines sont construites en pierre sèche, et dans certains cas, elle devient même un langage artistique.

L'un des exemples les plus significatifs est l'œuvre d'Andy Goldsworthy, artiste britannique de renommée internationale, qui a conçu des interventions artistiques en pierre sèche intégrées au paysage du Géoparc de Haute-Provence, en France. Ce lien entre art et patrimoine rural constitue également une voie de réinvention de cette technique.

Un réseau vivant et engagé

La communauté des bâtisseurs en pierre sèche est vivante, organisée et engagée. De plus en plus de professionnels exercent ce métier manuel et créatif avec un lien fort au territoire. Il ne s'agit pas seulement de conserver : il s'agit de faire vivre un patrimoine matériel et immatériel à forte dimension sociale, économique et culturelle. Préserver la pierre sèche, c'est aussi préserver la mémoire collective et garantir la transmission d'un héritage aux générations futures. C'est également diffuser un discours plus écologique et moins agressif envers le paysage.

La pierre sèche face aux défis du XXIe siècle

Aujourd'hui, la pierre sèche répond à de nombreux enjeux contemporains :

Agriculture et sols : elle permet de gagner de la surface cultivable sur des pentes, d'optimiser l'espace et d'améliorer l'enracinement des plantes.

Vignobles et identité du produit : cette technique est étroitement liée aux vignobles traditionnels, que de nombreux domaines revendiquent aujourd'hui comme signe distinctif. Prévention des risques naturels : les murs en pierre sèche aident à réguler l'eau et à prévenir les glissements de terrain, mais nécessitent une gestion agricole active pour être entretenus. Biodiversité : les murs construits avec la pierre locale deviennent des refuges pour la faune et la flore, et contribuent à un écosystème équilibré.

Bioconstruction : la pierre est un matériau à faible empreinte écologique, qui aide à réguler la température et à créer des espaces sains et durables.

Paysage et art : l'art contemporain a redécouvert le potentiel poétique de la pierre sèche. Des artistes comme Nils Udo ou le déjà mentionné Goldsworthy explorent le paysage comme un espace d'intervention sensible et symbolique, faisant de la pierre un élément transformateur.

Dans toute l'Europe occidentale, de nouveaux projets passionnants voient le jour, alliant pierre sèche, architecture traditionnelle et architecture contemporaine. Des architectes comme Oriol Rosselló — l'un des conseillers de Cal Pal — développent ces techniques et encouragent les jeunes, et moins jeunes, à apprendre ce métier.

5 Et maintenant, comment redonner vie à une technique officiellement désuète ?

Propositions pour un Plan de relance de la pierre sèche et de l'architecture traditionnelle en Andorre. Pendant des siècles, la pierre sèche a constitué une solution intelligente, économique et respectueuse de l'environnement pour adapter le territoire aux besoins humains. Pourtant, avec le temps et l'apparition de nouveaux matériaux et de techniques de construction modernes, cette architecture a été progressivement marginalisée jusqu'à être considérée comme obsolète. Paradoxalement, aujourd'hui, la pierre sèche se présente comme une alternative contemporaine et durable face aux défis environnementaux et paysagers du XXIe siècle.

Afin de promouvoir une relance efficace et intégrée de ce patrimoine, nous proposons que l'Administration — en collaboration entre les ministères de la Culture, de l'Agriculture, de l'Environnement, de l'Éducation et les communes — structure un Plan de relance de la pierre sèche et de l'architecture traditionnelle en Andorre, articulé autour de cinq grands axes stratégiques :

Recherche et documentation spécifique. Inventaire national des constructions en pierre sèche. Il est essentiel d'établir un inventaire aussi complet que possible des murs, cabanes, chemins, bâtiments, canaux et autres structures en pierre sèche disséminées sur le territoire. Cet inventaire devrait être coordonné par le Département du Patrimoine culturel, avec un rôle central pour les communes. Cal Pal a déjà mis à la disposition du pays l'application Primera Pedra. Cette application, qui compte déjà plus d'un millier d'entrées, nécessite une mise à jour technologique et un enrichissement de ses contenus.

Développement de collaborations avec des centres de recherche et des universités. Le Département du Patrimoine culturel devrait établir des conventions avec des institutions et universités spécialisées pour mener des études techniques, ethnographiques et paysagères. Il serait également pertinent de renforcer les relations déjà établies avec l'association française Artisans Bâisseurs en Pierres Sèches (ABPS), ou encore l'Association suisse des maçons de pierres sèches, toutes deux reconnues comme références européennes. Par ailleurs, il conviendrait d'élargir les ressources dédiées au projet PETRA POCTEFA, centré sur la valorisation des techniques de pierre sèche dans la région transfrontalière pyrénéenne.

Lancé en 2016, le programme PETRA vise à reconnaître l'importance de la pierre sèche dans le paysage culturel des Pyrénées — une technique présente dans des centaines de kilomètres de murs, chemins et constructions. Malgré sa valeur patrimoniale et historique, ce patrimoine est aujourd'hui menacé par la méconnaissance générale et le manque d'initiatives concrètes pour sa préservation.

PETRA est un projet innovant, dont l'objectif principal est de promouvoir et sauvegarder ce patrimoine à travers des actions concrètes, collaboratives et transfrontalières. Il permet de garantir la transmission du savoir-faire, le renforcement du tourisme durable et de l'écotourisme patrimonial, ainsi que la reconnaissance professionnelle des métiers liés à la pierre sèche.

Les partenaires du projet incluent : la Communauté de Travail des Pyrénées (chef de file), l'Institut pour le Développement et la Promotion de l'Alt Pirineu i Aran (IDAPA), les Parcs naturels régionaux des Pyrénées catalanes et ariégeoises, l'Université de Pau et des Pays de l'Adour, la Comarca de Sobrarbe, l'Université de Lleida et le Gouvernement d'Andorre via le Département du Patrimoine culturel.

Formation et transmission du savoir. Ateliers et cours annuels. Il est fondamental de mettre en place des programmes de formation réguliers, en partenariat avec des écoles de métiers des Pyrénées et des organismes patrimoniaux. Ateliers pratiques, formations continues ou reconversion professionnelle : il faut consolider les premières expériences de formation existantes en Andorre, les officialiser et les étendre, notamment auprès des entreprises de construction. L'objectif est de constituer à moyen terme un corps suffisant de techniciens qualifiés.

Programme d'apprentissage en alternance. Un système associant théorie et pratique est nécessaire pour former une nouvelle génération de bâtisseurs et bâtisseuses spécialisés. Ce modèle permettrait également de professionnaliser le métier et d'assurer sa continuité.

Guide technique andorran de bonnes pratiques. Il est indispensable d'élaborer un guide technique propre à l'Andorre, prenant en compte les matériaux locaux — granits, schistes, ardoises — et les spécificités climatiques et géologiques.

Ce document de référence s'adresserait aux architectes, techniciens, constructeurs et propriétaires. Toutes les parois en pierre sèche d'un même territoire ne présentent pas les mêmes caractéristiques : adapter les techniques à chaque contexte et définir des critères d'intervention permettraient d'unifier les solutions.

Intégration réglementaire et institutionnelle. Révision législative et recommandations d'usage. La pierre sèche devrait être intégrée comme solution recommandée — voire obligatoire dans certains contextes — dans la réglementation urbanistique, environnementale et paysagère. Elle pourrait être utilisée dans les murs de soutènement, les clôtures agricoles, la restauration de chemins ruraux ou toute autre intervention à faible impact.

Dès 2016, des discussions interservices ont été initiées entre les ministères de la Culture, de l'Aménagement du territoire, de l'Agriculture, de l'Environnement et de l'Éducation pour explorer cette intégration. À l'époque, les propositions semblaient audacieuses, mais les dialogues ont permis de faire émerger des idées viables, comme l'utilisation de la pierre sèche dans l'élargissement de routes ou dans les talus jusqu'à 3,5 m de hauteur. Il est essentiel de reprendre cette dynamique transversale, porteuse d'une nouvelle politique publique en faveur de la pierre sèche.

Subventions et reconnaissance officielle. Des aides spécifiques devraient être mises en place pour les projets de restauration ou de construction en techniques traditionnelles. Parallèlement, un Label andorran de qualité en architecture traditionnelle pourrait être créé, récompensant les projets alliant durabilité, respect du contexte et qualité esthétique — la pierre sèche y ayant toute sa place.

6 Réutilisation contemporaine et revitalisation

Application dans l'espace public. Il est important que l'administration montre l'exemple : la pierre sèche pourrait être utilisée pour l'aménagement de chemins, la délimitation de parcelles, la restauration de versants et d'autres interventions dans les parcs naturels ou dans des paysages à intérêt touristique. Au-delà de sa fonctionnalité, elle contribue à l'identité visuelle et paysagère du pays.

Réhabilitation de bordes et de cabanes. De nombreuses bordes et petites constructions traditionnelles peuvent être

restaurées avec les techniques appropriées et destinées à des usages résidentiels, touristiques, pédagogiques, culturels ou environnementaux (logements, points d'information ou refuges). Nous ne pourrions sans doute pas toutes les conserver, mais une sélection s'impose.

Soutien à un métier vivant. Il conviendrait de créer des lignes de commande publique spécifiques pour les maçons spécialisés en pierre sèche, afin d'assurer des débouchés professionnels clairs et de garantir la transmission des savoir-faire techniques. Si les entreprises de construction ne disposent pas du personnel qualifié, nous ne pourrions pas atteindre nos objectifs.

7 La mission du programme Primera Pedra

Le programme Primera Pedra est né de la volonté de contribuer activement à l'étude, à la conservation et à la restauration du patrimoine vernaculaire bâti en pierre sèche. Il vise également à fournir aux professionnels et aux institutions des outils techniques et des critères d'intervention adaptés à notre contexte, tout en promouvant l'usage contemporain de cette technique traditionnelle comme ressource architecturale, paysagère et culturelle.

Principes directeurs du programme :

Identité paysagère et culturelle. L'architecture en pierre sèche constitue l'un des marqueurs les plus puissants du paysage andorran et pyrénéen. Au-delà des constructions du XXe siècle, ces structures vernaculaires traduisent une manière d'habiter le territoire, une adaptation au milieu et un savoir-faire qui donnent au paysage son identité et sa continuité.

Reconnaissance d'un héritage anonyme. Les constructions en pierre sèche encore conservées aujourd'hui témoignent d'une activité intense, ancienne et extraordinairement exigeante en termes d'effort collectif. Leurs auteurs, souvent anonymes, méritent notre reconnaissance et notre admiration pour leur connaissance du milieu, leur maîtrise technique et leur compréhension des besoins de la communauté.

Actualité de la technique. La résistance, la stabilité et la durabilité démontrées par ces constructions au fil du temps en font un modèle inspirant pour l'architecture contemporaine. Dans un contexte de crise climatique et de recherche de techniques à faible empreinte écologique, la pierre sèche apparaît comme une alternative valable et efficace.

Appui institutionnel et reconnaissance internationale. L'inscription de « L'art de la construction en pierre sèche : savoir-faire et techniques » sur la Liste représentative du patrimoine culturel immatériel de l'humanité par l'UNESCO (2018), et son extension en 2024, renforcent la nécessité de repenser les politiques publiques en la matière. Cette reconnaissance oblige moralement et institutionnellement à en assurer la protection, la transmission et la valorisation.

Participation citoyenne et coopération territoriale. L'intérêt croissant de la société civile et du tissu associatif, tant en Andorre que dans les territoires voisins (Catalogne, Aragon, Occitanie), démontre la vitalité du patrimoine en pierre sèche. Ce mouvement social souligne l'importance de créer des alliances et des réseaux de coopération pour avancer dans sa préservation et sa transmission.

Engagement pour une restauration responsable. En tant que principe fondamental du programme, nous nous engageons à appliquer les techniques traditionnelles de pierre sèche dans toutes les interventions de restauration ou d'entretien d'ouvrages historiques construits selon ce procédé. Cet engagement est essentiel pour garantir la cohérence, la qualité et le respect du patrimoine bâti.

8 La société et la norme, des alliés indispensables

Depuis plusieurs années, notre société commence à porter un autre regard sur le paysage. Ce n'est plus seulement un décor ou une ressource exploitable, mais un patrimoine vivant qui nous définit, nous relie au passé et nous oriente vers l'avenir. Depuis longtemps, je défends l'idée que l'on ne peut comprendre le fonctionnement de notre pays sans des politiques de paysage fortes.

Ce changement de regard ne doit rien au hasard. Les premiers groupes écologistes qui ont élevé la voix pour défendre le territoire, les campagnes de sensibilisation et une prise de conscience collective croissante ont contribué à transformer notre rapport à l'environnement. Peu à peu, nous avons abandonné une vision strictement humaine du paysage pour reconnaître qu'il est aussi maison et refuge pour bien d'autres formes de vie.

Des campagnes comme « OUI AU MADRIU » (l'une des premières à Andorre en faveur de la préservation d'un espace naturel), suivies par « Sauvons Creusans » ou encore celles en faveur de La Rabassa, ont marqué cette évolution. Le rôle d'associations comme l'APADMA, ou encore la nouvelle sensibilité des jeunes générations envers le territoire, ont également contribué à renforcer cette conscience collective.

Ce changement social s'est accompagné d'un changement législatif. Dès 1993, la Constitution andorrane posait les fondements de la reconnaissance de l'identité et du patrimoine culturel. Cela a permis à des initiatives comme Primera Pedra, centrées sur la redécouverte de techniques traditionnelles comme la construction en pierre sèche, de trouver un cadre propice à leur développement.

Au fil des ans, d'autres lois ont consolidé ce cadre : la Loi sur l'aménagement du sol et de l'urbanisme et la Loi sur l'agriculture et l'élevage (toutes deux de 2000) ont introduit des critères pour une gestion plus respectueuse du territoire. La Loi sur le patrimoine culturel de 2003 — et sa réforme néolibérale de 2014 — a également joué un rôle fondamental.

Mais il ne s'agit pas seulement de législation interne. Lorsque l'Andorre a ratifié la Convention européenne du paysage en 2000 (en y jouant un rôle actif à travers le CD-Pat du Conseil de l'Europe, j'étais le représentant d'Andorre.), elle s'est engagée à valoriser et gérer le paysage comme un élément essentiel de la qualité de vie. Le grand tournant est arrivé en 2004 avec l'inscription de la vallée du Madriu-Perafita-Claror au Patrimoine mondial de l'UNESCO. Cette vallée, façonnée par des générations de bergers, paysans, muletiers et forgerons, et jalonnée de chemins de passage, mettait en valeur, entre autres, les murs et sentiers de pierre sèche ainsi que les bâtiments d'une forge — autant d'exemples d'une architecture profondément liée à la nature.

Ces dernières années, cette reconnaissance n'a cessé de croître. En 2020, la Stratégie nationale du paysage et la Carte des paysages d'Andorre ont fourni un nouvel outil pour mieux comprendre notre territoire. Des espaces protégés comme les Parcs naturels de Sorteny et du Comapedrosa se sont consolidés, où la pierre sèche est partie intégrante du paysage culturel.

L'un des moments les plus importants est survenu en 2018, lorsque l'UNESCO a reconnu « L'art de la construction en pierre sèche : savoir-faire et techniques » comme patrimoine culturel immatériel de l'humanité. Depuis cette reconnaissance, l'Andorre a souhaité s'y associer. En 2024, elle s'y est jointe officiellement, aux côtés d'autres pays européens comme la France, l'Espagne, l'Italie, l'Irlande ou la Suisse. Cela place l'Andorre au cœur d'un réseau international de territoires œuvrant à la sauvegarde de ce savoir ancestral, tout en lui insufflant une nouvelle vie contemporaine. Cette adhésion s'accompagne évidemment de responsabilités et d'engagements.

Le programme Primera Pedra, impulsé par Cal Pal et le Département du Patrimoine culturel, s'inscrit pleinement dans cette dynamique. Il illustre clairement comment la société civile, les institutions et la législation peuvent collaborer pour protéger ce qui fait notre singularité : un paysage façonné à la main, pierre par pierre, avec savoir-faire, patience et respect du lieu.

9. Stratégies fondamentales du programme Primera Pedra

Le programme Primera Pedra repose sur un ensemble de lignes stratégiques fondamentales qui guident son action et définissent son identité. Ces stratégies répondent à la nécessité de récupérer, préserver et projeter le patrimoine architectural traditionnel en pierre sèche, en le mettant au service des enjeux actuels du territoire andorran. Voici les principales :

a. Renouveau de l'intérêt pour les constructions traditionnelles et le paysage. L'une des priorités du programme est de contribuer activement au renouveau de l'intérêt social et institutionnel pour les constructions vernaculaires, notamment celles réalisées en pierre sèche. Ce patrimoine ne possède pas seulement une valeur historique et culturelle : il constitue un atout fondamental du paysage andorran. Le revendiquer et le valoriser, c'est renforcer l'identité du pays tout en favorisant une nouvelle culture de durabilité territoriale.

b. Promotion de la collaboration entre les secteurs public et privé. Le programme encourage une alliance efficace entre les institutions publiques, les administrations communales, les professionnels de la construction, les entreprises, les entités culturelles et la société civile. Seule une véritable complicité entre ces divers acteurs permettra d'assurer la viabilité économique, technique et culturelle d'un projet aussi ambitieux. L'objectif est de construire un écosystème collaboratif garantissant la continuité et la qualité des interventions en pierre sèche.

c. Promotion de politiques transversales et d'alliances stratégiques. Primera Pedra adopte une vision transversale, en établissant des connexions avec des domaines aussi divers que l'agriculture, l'environnement, l'urbanisme, l'éducation, le tourisme ou la culture. Cette approche globale permet d'unir les efforts pour atteindre des objectifs communs : protection du paysage, revitalisation des milieux ruraux ou encore promotion d'un modèle de développement durable et ancré dans le territoire.

d. Diffusion, sensibilisation et communication continue. L'apostolat permanent — c'est-à-dire un travail continu de diffusion et de sensibilisation — constitue l'un des piliers du succès du programme. Cette mission doit être accompagnée d'une communication claire, attrayante et rigoureuse, capable d'expliquer les raisons techniques, patrimoniales, sociales et environnementales qui rendent la pierre sèche si pertinente aujourd'hui. Cela inclut des campagnes d'information, des projets éducatifs, des actions sur les réseaux sociaux et des partenariats avec les médias.

e. Intégration de l'art contemporain et de l'architecture nouvelle. L'un des parts les plus innovants du programme est le dialogue entre la pierre sèche traditionnelle et les expressions de l'art et de l'architecture contemporains. Cette intégration permet de recontextualiser la technique, en lui apportant de nouvelles lectures symboliques et formelles. Elle permet aussi de briser certains clichés et de démontrer que la pierre sèche peut jouer un rôle central dans le paysage du XXIe siècle — de la sculpture à la bioconstruction en passant par le design urbain.

10. Ce qu'il faut continuer à faire

Pour assurer la continuité et le développement effectif du patrimoine en pierre sèche en Andorre, il est fondamental

de poursuivre plusieurs lignes d'action stratégique. Celles-ci doivent permettre non seulement la conservation, mais aussi la revitalisation et l'adaptation de la technique aux contextes actuels, tout en renforçant la sensibilisation et l'implication sociale et institutionnelle. Voici quelques-unes des actions à maintenir ou à initier :

Collaborer à la définition de politiques de gestion du patrimoine en pierre sèche et des paysages associés. Il est essentiel de maintenir et de renforcer les efforts en faveur de l'élaboration de politiques de gestion et de protection de ce patrimoine, y compris du paysage dans lequel il s'insère. Cette tâche implique tant la conservation des structures traditionnelles que la protection des paysages concernés. Il est nécessaire de travailler à l'établissement de cadres normatifs détaillés, adaptés aux spécificités de chaque territoire, afin de garantir une protection cohérente et efficace.

Améliorer et normaliser l'usage de l'application collaborative Primera Pedra. L'application Primera Pedra, spécialisée dans le recensement des éléments patrimoniaux en pierre sèche, constitue un outil essentiel de gestion. Cette plateforme permet à tous les utilisateurs, professionnels comme amateurs, de collaborer à la documentation, la catalogation et la diffusion des constructions en pierre sèche d'Andorre et des Pyrénées voisines. Il est fondamental d'en améliorer la fonctionnalité et l'accessibilité pour favoriser l'implication communautaire et garantir une mise à jour constante de l'inventaire.

Développer des stratégies pour la réintégration de la pierre sèche dans la conservation du bâti et l'architecture contemporaine. Il convient de créer des stratégies permettant d'utiliser à nouveau la technique de la pierre sèche dans la conservation des structures existantes ainsi que dans les projets d'architecture contemporaine. Cela suppose notamment : Que le Gouvernement prenne le leadership de ces politiques, en réunissant le maximum d'acteurs. Il est impératif de maintenir une collaboration active entre les ministères de la Culture, de l'Agriculture, de l'Environnement, de l'Éducation et de l'Aménagement du territoire afin de coordonner les efforts et d'élaborer une vision commune pour la protection et la valorisation de la pierre sèche. Les communes, grandes propriétaires d'ouvrages en pierre sèche, doivent également être impliquées pour garantir la cohérence des interventions. Partager une vision commune de la pierre sèche. Il est essentiel de parvenir à une compréhension collective de la pierre sèche comme élément clé de l'identité et de la durabilité du territoire, tant pour sa valeur culturelle que pour ses usages contemporains.

Poursuivre l'inventaire. La réalisation d'un inventaire mis à jour est essentielle pour savoir ce que nous avons et ce qu'il faut préserver. Ce travail doit être permanent, incluant à la fois les éléments déjà recensés et les nouvelles découvertes. Actions conjointes avec le Gouvernement. Pour garantir le succès du programme, il est indispensable de poursuivre les activités coordonnées entre les différentes administrations publiques. Quelques actions clés :

Relancer les réunions du comité d'experts. Ce comité est fondamental pour poursuivre l'élaboration d'une politique nationale de diffusion et d'intervention sur le patrimoine en pierre sèche. Les réunions régulières permettent d'évaluer les actions en cours, de fixer de nouvelles priorités et d'assurer une vision partagée entre tous les acteurs concernés. Poursuivre et améliorer les formations pour artisans. Il est important de continuer à former des artisans spécialisés dans la technique de la pierre sèche, mais aussi de sensibiliser d'autres professionnels (architectes, ingénieurs, techniciens communales) aux bonnes pratiques de restauration. Utilisation et promotion du site web. Le site internet du programme doit être un canal de diffusion efficace : informations actualisées, ressources pédagogiques, outils de formation et

exemples d'interventions réussies. Il doit être vivant, interactif et mis à jour régulièrement pour impliquer pleinement la communauté.

Participation au Congrès international de la SPS. Il est essentiel qu'Andorre maintienne une présence active dans les forums internationaux tels que le Congrès international de la Stone and Drywall Construction (SPS), qui présente les dernières recherches, tendances et bonnes pratiques en matière de conservation et de revitalisation des techniques de pierre sèche. Cette participation permet de positionner l'Andorre comme référence dans ce domaine et favorise l'échange de savoirs avec d'autres régions partageant ce patrimoine. Lancement de procédures de classement BIC pour des ensembles en pierre sèche. Un objectif fondamental est de commencer à déclarer certains ensembles comme Biens d'Intérêt Culturel (BIC). Parmi les sites potentiels :

Rec del Solà (Andorre-la-Vieille) : cet ensemble de constructions en pierre sèche pourrait être l'un des premiers à faire l'objet d'une déclaration BIC. Il a une valeur historique et patrimoniale majeure et pourrait devenir un modèle de conservation.

Rec de l'Obac (Andorre-la-Vieille) : proche du Rec del Solà, il pourrait également être classé, contribuant à structurer un réseau de paysages culturels en pierre sèche.

Orris de la zone de Grandvalira (Encamp) : le Comú d'Encamp a restauré plusieurs installations traditionnelles en pierre sèche dans cette vallée entre Grau Roig et le Funicamp. Ces éléments sont également candidats au classement BIC.

Chemin royal d'Ordino depuis la Farga Rossell (paroisse de La Massana) : cet ancien chemin de montagne, reliant La Massana au Serrat et au col des Meners (notre grand complexe minier), est un excellent exemple d'intégration de la technique dans l'espace public, avec plusieurs restaurations documentées.

Zone d'Encodina (Ordino) : bien que non constructible, cet ensemble privé en pierre sèche constitue un patrimoine précieux qui pourrait être protégé comme BIC, enrichissant le réseau andorran de paysages culturels.

Résumé des actions menées en 2024 :

6e édition de la formation d'artisans en pierre sèche, au pré communal du four de Canillo. Le cours de niveau 1 a permis de construire un mur de séparation depuis ses fondations jusqu'au couronnement. Le cours de niveau 2 a abouti à la construction d'un pont voûté d'environ 2 mètres de portée. Projet de recherche et conservation de la Farga du Madriu : en août, formation de groupes (brigades communales, guides de montagne, etc.) à la technique de la pierre sèche, en vue de l'obtention du certificat professionnel CQP. Les formateurs étaient issus de l'ABPS (dirigés par Édouard Duterte).

5e Semaine de la pierre sèche : deux actions de diffusion menées par le Département du patrimoine culturel : un concours de photographie et une visite guidée sur l'ancien chemin royal entre Prats et Meritxell. Lors de cette 5e Semaine, deux événements ont particulièrement valorisé ce patrimoine :

La remise des prix Ramon Llull de littérature à l'Auditorium national d'Andorre, avec construction symbolique d'un mur en pierre sèche sur scène ; un concours de dessin de murs de pierre sèche organisé par Patrick Morlaes, conseiller pédagogique. L'activité s'est déroulée à l'air libre avec les élèves de CM1 et CM2 des écoles françaises du pays. Et sur tout, l'approbation de l'extension de la candidature UNESCO « L'art de la construction en pierre sèche : connaissances et techniques » (19.COM 7.b.57), le 5 décembre 2024 au Paraguay.

Que se fait-il actuellement ? Le ministère mène actuellement des démarches pour devenir partenaire associé du projet Interreg POCTEFA Petra. Les Journées de la pierre sèche – XIIIe Rencontre de l'APSAT – ont été organisées. Une activité est

déjà en préparation pour la 6e Semaine de la pierre sèche. La 7e édition de la formation d'artisans en pierre sèche aura lieu entre la dernière semaine de septembre et la deuxième d'octobre. Cette année encore, elle se tiendra au pré communal du Forn de Canillo. Le cours de niveau 1 consistera à achever le mur de séparation, tandis que le cours de niveau 2 portera sur la réalisation d'un escalier en porte-à-faux.

En juin ou juillet 2026, dans le cadre du projet Petra, une structure emblématique en pierre sèche du pays sera numérisée en 3D.

Une décennie de redécouverte et de promotion de la pierre sèche en Andorre (2013–2023). Les dix dernières années ont été décisives pour la revitalisation et la valorisation de la technique de la pierre sèche en Andorre. Avant 2016, les interventions restaient ponctuelles et quasi exclusivement concentrées dans la vallée du Madriu-Perafita-Claror, menées par le Comú d'Escaldes-Engordany et la Commission de gestion de la vallée. À partir de cette date, un plan bien plus structuré et ambitieux a vu le jour.

En 2016, l'initiative de Mme Maria Reig, à travers le projet Primera Pedra, marque un tournant. Les premiers contacts sont établis avec le ministère de la Culture, et les bases d'un programme à long terme se mettent en place. Cal Pal publie la première version de l'application Primera Pedra et lance l'inventaire du patrimoine en pierre sèche. Parallèlement, des échanges sont entamés avec la Fondation Vila Casas pour organiser une exposition de l'artiste Jordi Fulla.

En 2017, les premières réunions ont lieu à Andorre et à Barcelone pour structurer le programme Primera Pedra. Ce travail préparatoire aboutit en 2019 au lancement effectif des premières activités de formation. Cette année-là, trois cours de restauration et de construction sont organisés, avec un grand succès : plus de 100 mètres de murs restaurés et une centaine de participants. Des murs sont reconstruits sur le chemin royal de Llorts à la Cortinada, et des cabanes et abris traditionnels sont restaurés à Encodina et au Cubil. Des interventions artistiques en lien avec la pierre sèche voient également le jour, comme celle de Montse Altimiras dans la zone du Castellar.

L'année 2020 marque une phase de consolidation : sept cours sont organisés dans différentes paroisses, avec une ouverture à de nouveaux publics (jeunes et employés communaux). Une gouvernance partagée et transversale s'installe. Des réunions interinstitutionnelles sont convoquées entre les ministères de la Culture, de l'Aménagement du territoire, de l'Environnement et de l'Agriculture pour définir des critères communs d'intégration de la pierre sèche dans les travaux publics. En parallèle, Andorre participe pour la première fois à un groupe de travail de la Communauté de travail des Pyrénées (CTP), qui donnera naissance au projet de coopération PETRA-POCTEFA.

En 2021, la dimension pédagogique et scientifique du programme s'élargit. De nouveaux cours pour débutants et avancés sont proposés. Un important projet de restauration est mené dans le Parc naturel du Comapedrosa. Les travaux de conservation de la forge du Madriu commencent, en collaboration avec des équipes scientifiques internationales telles que l'IRAMAT-CNRS. La Semaine de la pierre sèche intègre des actions de sensibilisation, concours, expositions scolaires et conférences. Une exposition itinérante de huit panneaux est créée et circule dans les écoles et lieux publics.

En 2022, le ministère de la Culture organise cinq formations avec le soutien de différents communs, de FEDA (notre société hydroélectrique publique) et d'entités privées. Ces heures de formation sont officiellement reconnues par le ministère de l'Éducation et intégrées à la préparation des examens de certification ABPS. La restauration du chemin du Comapedrosa se poursuit, ainsi que les interventions sur la forge du Madriu. Cal Pal organise les premières Journées de la pierre

sèche. La participation à la 3e Semaine de la pierre sèche s'accompagne de publications comme le manuel Parets de pedra seca, et de productions créatives telles que l'audiovisuel La tècnica de la pedra seca. Art, paisatge i sostenibilitat. En 2023, cette décennie d'efforts atteint un sommet. Des cours spécialisés sur la construction de cabanes et sur les enduits à double parement sont proposés. La collaboration entre le ministère et les communs se poursuit. Par ailleurs, Andorre formalise sa participation à l'extension de l'inscription de la pierre sèche sur la Liste représentative du patrimoine culturel immatériel de l'humanité de l'UNESCO, aux côtés de l'Irlande, de l'Autriche, du Luxembourg et de la Belgique. La 4e Semaine de la pierre sèche, soutenue par l'association La Xarranca, intègre des actions artistiques et de médiation dans tout le pays.

La participation active au projet PETRA reprend, et Andorre s'engage à organiser la XIIIe Rencontre de la pierre sèche et de l'architecture traditionnelle. Le pays maintient également un dialogue régulier avec d'autres acteurs du domaine, tels que la Fondation El Solà et diverses entités catalanes, baléares et valenciennes.

En parallèle, des interventions publiques se poursuivent dans la vallée du Madriu-Perafita-Claror. Entre 2013 et 2015, plusieurs sentiers et cabanes (Fontverd, Setut) sont restaurés. De nouvelles opérations de consolidation et d'entretien s'ajoutent en 2019, toujours dans le respect du paysage culturel reconnu par l'UNESCO.

11 Les institutions s'alignent pour promouvoir la pierre sèche

L'instigatrice du lancement du programme est Maria Reig Moles, toujours intéressée par les politiques environnementales et paysagères, qui propose en 2016 à la ministre de la Culture et des Sports, Olga Gelabert, de mettre en place un programme consacré à la pierre sèche à travers Cal Pal / espace socioculturel. La ministre Gelabert décide d'utiliser l'application de Cal Pal pour initier l'inventaire des biens immobiliers construits en pierre sèche et confie à M. David Mas la tâche de commencer cet inventaire.

Concernant cet inventaire, et face à la lenteur des progrès, M. Reig engage plusieurs guides de montagne afin d'intégrer environ 550 nouvelles entrées. De 2017 à 2020, la collaboration entre Cal Pal et le ministère en charge de la Culture, dirigé par Silvia Riva, se poursuit conjointement. À partir du début de 2020, la coopération se réduit. Le Département du Patrimoine culturel limite alors ses activités autour de la pierre sèche à un ou deux cours, à la participation à la Semaine de la Pierre Sèche, à l'entrée dans le programme POCTEFA et, plus récemment, à l'organisation avec l'APSAT de la XIIIe Rencontre de la pierre sèche et de l'architecture traditionnelle. À partir de l'été 2023, Cal Pal commence à établir des liens avec d'autres associations occitanes, grâce à l'Ambassade de France en Andorre, qui s'implique d'une certaine manière dans le projet. L'Association Montagne et Patrimoine, du département de l'Ariège, travaille de l'autre côté de la frontière sur des chantiers de restauration et de valorisation dans la zone de Vic de Soç et d'Auzat, sur des sites emblématiques tels que les Orris de Carla, plus haut vers le Couserans, à Goutets, à Foix sur les Terrasses du Pech, l'Orri du Sarrat ou encore la borde 30 de Peyre Ausetterre. Cette association s'est également engagée dans la contemporanéisation et les solutions artistiques.

L'exemple le plus marquant est la grande sculpture en pierre sèche réalisée au Col de Ports, à Fenestrelles. Au cours de ces dernières années, cette association s'est rapprochée de l'Andorre, participant à toutes les foires de bétail et de produits locaux, en y exposant toujours ses travaux liés à la pierre sèche.

L'Ambassade de France en Andorre s'est également impliquée dans le programme Primera Pedra. Elle a d'ailleurs organisé une séance de présentation des actions menées en Andorre et dans le département de l'Ariège, à la résidence de l'Ambassadeur, avec la participation d'une soixantaine de personnes. L'objectif de l'ex-ambassadeur Jean-Claude Tribolet était de créer des liens économiques et culturels entre l'Andorre et la France. Relier l'Andorre à l'Ariège autour des questions patrimoniales, et plus particulièrement dans l'échange d'informations sur la conservation, l'étude et la promotion de la pierre sèche, représentait une bonne stratégie de contacts. Les relations se sont principalement établies entre Cal Pal et l'Association Montagne et Patrimoine. Des visites ont été organisées sur plusieurs interventions réalisées des deux côtés de la frontière, et il a été conseillé au Département du Patrimoine culturel d'initier un contact et de découvrir ces interventions, les modèles d'inventaire, la planification des projets, etc. Les premières réunions avec les comuns, ainsi qu'avec les ministères responsables de l'Environnement, de l'Agriculture, de l'Aménagement du territoire et de l'Éducation, ont été lancées par Cal Pal, avec la participation des administrations qui se sont impliquées dans la réflexion, ont collaboré et ont également commencé à développer leurs propres initiatives. Aujourd'hui, le programme Primera Pedra arrive à la fin de cette première étape : réflexion, définition de la bonne orientation et consolidation du programme.

En résumé, on pourrait dire que la dernière décennie (2013–2023) a représenté pour l'Andorre une étape de redécouverte, de premières protections et de mise en valeur de la technique constructive de la pierre sèche, à un moment de sensibilité renouvelée envers le patrimoine immatériel et la durabilité du paysage culturel. À partir de 2016, avec la naissance du projet Primera Pedra, une ligne d'action stratégique a été initiée, impliquant les administrations publiques, les entités privées, les experts et la société civile dans un processus collectif de formation, de restauration, de diffusion et de coopération internationale.

Durant cette période, une vingtaine de cours de formation — destinés aux professionnels, aux jeunes et aux employés communaux — ont été organisés, reconnus par le ministère de l'Éducation et dirigés par des maîtres muraillers accrédités. Des murs, des chemins, des cabanes et des baraques ont été restaurés dans différents lieux du pays, avec une intensité particulière dans la Vallée du Madriu, à Encodina, dans le Parc naturel du Comapedrosa et dans la Vallée d'Incles.

Les projets ont bénéficié de la participation coordonnée de divers départements du Gouvernement, des comuns et d'institutions spécialisées telles que l'ABPS, l'IRAMAT-CNRS et l'Université de Perpignan. Une dimension culturelle et de diffusion significative s'est également développée, avec des expositions itinérantes, des productions audiovisuelles, des actions artistiques, des concours et des conférences, promouvant la connaissance de la technique auprès du grand public et du monde éducatif.

Sur le plan international, l'Andorre a intégré le projet de coopération PETRA-POCTEFA et participe activement au groupe de pays qui promeut l'extension de l'inscription de la pierre sèche comme patrimoine immatériel de l'humanité auprès de l'UNESCO, aux côtés de l'Irlande, de l'Autriche, du Luxembourg et de la Belgique.

Cette trajectoire consolide l'Andorre comme un référent pyrénéen en matière de protection du patrimoine en pierre sèche et ouvre la voie à une nouvelle phase centrée sur la continuité de la formation, l'intégration de ce patrimoine dans les politiques de paysage et d'urbanisme, ainsi que sur la consolidation des réseaux de coopération transfrontalière.

12 Dix ans d'optimisme

Le bilan des dix dernières années est positif. Certes, il peut encore être amélioré, mais le travail accompli est considérable. Il revient désormais au ministère de la Culture de poursuivre cet engagement. Observons tout ce que nous avons réalisé collectivement — et qu'il nous faut continuer à faire :

- Plus de 1 500 structures inventoriées
- Une vingtaine de formations en pierre sèche réunissant plus de 250 participants
- Plus d'un kilomètre de mur construit ou restauré
- 12 cabanes restaurées et 2 nouvelles construites
- 3 conférences
- Plus de 50 articles de presse
- 2 émissions de télévision (ATV et FR3)
- Premières relations interministérielles
- Premières réunions avec les communes
- Premières entreprises avec des professionnels spécialisés en pierre sèche
- Premières initiatives privées
- Nouvelles certifications : en deux ans, 4 à 5 de niveau 1, et d'1 à 2 de niveau supérieur. Actuellement, 2 artisans disposent du certificat CQP ICPS (intervention en pierre sèche - niveau 1). D'ici la fin de l'année, 3 ou 4 andorrans supplémentaires passeront l'examen (CQP ICPS) dans le cadre du cours organisé à Figueras par l'AGMC (partenaire officiel de l'ABPS). Nous ne pouvons pas nous plaindre — mais comme on dit, nous ne devons pas non plus nous endormir. Certainement, celles et ceux qui lisent ces lignes ne perçoivent plus la pierre sèche comme il y a cinq ans. Vous en connaissiez l'existence, certes, mais à la manière d'un barcelonais des années 70 qui ne voyait pas la mer malgré sa présence toute proche. Ensemble, nous avons accompli un effort remarquable pour connaître et valoriser ce patrimoine. Notre regard sur les paysages de nos territoires a changé. Il est temps maintenant d'aller plus loin, de classer comme BIC (déclaration d'intérêt culturel au niveau national) certains ensembles importants. La technique a été déclarée patrimoine mondial par l'UNESCO, mais la pierre sèche reste un patrimoine immobilier qu'il faut préserver en partie. Il est essentiel de poursuivre et d'intensifier la réflexion. Mais il est surtout temps d'identifier les ensembles et structures en pierre sèche présents dans le pays — certaines devront être restaurées et protégées comme biens d'intérêt culturel. La seconde phase, qui devrait démarrer immédiatement, devra accroître les ressources consacrées aux politiques de sensibilisation, mais surtout intensifier les efforts d'inventaire et de valorisation de l'héritage que nos ancêtres, par leur travail acharné, nous ont légué. Si l'on se demande ce que nous avons accompli en dix ans, la réponse est : bien plus que ce que nous pensions possible. Cal Pal a été le pilier central de cette dynamique : conférences, site web, application... Plus de 250 personnes — bénévoles, professionnels et jeunes — disposent aujourd'hui d'une connaissance de base de la technique et de sa signification. Tous les Communes se sont impliqués dans le projet. On peut dire que la quasi-totalité des gardes communaux ont « manié la pierre ». Certaines Communes, comme La Massana et Andorre-la-Vieille, ont investi dans la formation. D'autres, comme le Gouvernement et les communes d'Ordino et d'Encamp, ont investi dans la recherche. Des sentiers royaux ont été restaurés à Ordino et La Massana. Certains anciens élèves ont organisé eux-mêmes la restauration des murs de leurs propres jardins et terrasses. L'amélioration des chemins du parc naturel de Casamanya est désormais une réalité. À Nagol, un mur de soutènement de 4,5 mètres de haut a même été construit. Le Comú d'Encamp a créé l'itinéraire des Orris d'Encamp, corrigé certaines anciennes interventions en béton et ouvert

de nouveaux parcours. Le Gouvernement a lancé un vaste projet scientifique de pierre sèche dans la vallée du Madriu, dirigé par Olivier Codina, impliquant le CNRS et plusieurs universités.

C'est maintenant que débute une seconde phase : plus de formation, l'implication de la CTP (Communauté de Travail des Pyrénées), impressionnée par la rapidité avec laquelle l'Andorre a mis en œuvre ce programme..

13 Et maintenant... quelle suite ?

Le chemin parcouru ces dix dernières années est significatif, mais beaucoup reste à faire si nous voulons consolider la pierre sèche comme un élément vivant de notre paysage et comme un outil transversal des politiques publiques. Il faut avancer, et le faire de manière coordonnée et structurée. Une priorité immédiate doit être la reprise des réunions interministérielles, comme celles menées en 2016 et 2017, avec la participation active des différents ministères et départements du Gouvernement, ainsi que des communes. Il est indispensable que la Culture, les Travaux publics et l'Urbanisme, l'Environnement, l'Agriculture et l'Élevage, l'Éducation et, à moyen terme le Tourisme, travaillent de concert. Ce n'est qu'à ce prix que la pierre sèche deviendra une politique publique transversale, inscrite dans un modèle de pays conscient, durable et respectueux de son patrimoine.

Il faut renforcer la présence de la pierre sèche dans les projets de chemins, de routes et d'aménagements urbains, en promouvant des critères d'intégration paysagère et de valorisation du savoir-faire traditionnel. Il faut aussi approfondir les synergies avec l'élevage extensif et les usages agricoles de montagne, où la pierre sèche peut retrouver un rôle fonctionnel, au-delà de sa valeur symbolique ou historique.

Un autre axe stratégique est la formation. Il faut mettre en place des programmes professionnels certifiés, pour augmenter le nombre de personnes qualifiées, assurer la transmission des connaissances et répondre à la demande croissante de main-d'œuvre spécialisée. Il est aussi important d'encourager les entreprises du bâtiment et de la restauration patrimoniale à intégrer ce profil professionnel et à miser sur la qualité et le respect du territoire.

D'un point de vue réglementaire et patrimonial, il est temps d'avancer vers la déclaration de biens d'intérêt culturel (BIC) liés à la pierre sèche. L'Administration générale pourrait promouvoir dans les prochaines années la protection de sites tels que les orris d'Encamp, les rees (canal) du Solà et de l'Obac à Andorre-la-Vieille, ou l'ensemble d'Encodina à Ordino. En parallèle, les communes pourraient commencer à classer certains éléments d'intérêt local, créant ainsi un réseau patrimonial distribué qui facilite la préservation et la valorisation des paysages traditionnels construits. Cette action ne manquerait pas de satisfaire l'UNESCO, tout en renforçant la reconnaissance nationale de la valeur patrimoniale de la pierre sèche. Enfin, rappelons que Cal Pal, en tant qu'espace socioculturel engagé dans la réflexion et la préservation du paysage et de la mémoire, n'a pas vocation à coordonner les politiques publiques, mais bien à orienter, conseiller et impulser des propositions. C'est dans cet esprit que nous présentons ces lignes d'action.

L'objectif est clair : faire en sorte que la pierre sèche cesse d'être une question marginale ou strictement patrimoniale, pour devenir une politique publique transversale au service du territoire, du paysage, de la culture et des générations futures.

Propositions d'action prioritaires pour consolider la pierre sèche :

Domaine	Actions prioritaires	Calendrier
Gouvernance et coordination	Reprise des réunions interministérielles (Culture, Urbanisme, Travaux publics, etc.)	Année 1
Aménagement du territoire	Utilisation de la pierre sèche dans les chemins et les travaux publics ; Guide technique	Année 1-2
Valeur patrimoniale	Déclaration de BIC ; Déclarations de biens d'intérêt local	Année 1-5
Formation et professionnalisation	Formation certifiée ; Ateliers avec des maîtres bâtisseurs	Année 1-3
Élevage et usages traditionnels	Liens avec l'élevage extensif ; Usages fonctionnels : clôtures, chemins, cabanes	Année 2-4
Tourisme et éducation patrimoniale	Itinéraires culturels et naturels ; Activités pédagogiques	Année 2-5
Communication et sensibilisation	Campagnes de valorisation du paysage ; Visibilité des bonnes pratiques	Permanent
Dynamique économique	Formation de personnel qualifié ; Aides aux projets à critères traditionnels	Année 2-4

Bien que le plan élaboré ne puisse être considéré comme définitif ni exhaustif, il constitue, sans aucun doute, une base solide et appropriée sur laquelle poursuivre le travail. Ce qui s'avère indispensable, à partir de maintenant, c'est que les institutions compétentes manifestent clairement leur volonté et leur engagement afin de faire progresser et consolider le programme Première Pierre.

Il convient de souligner que le présent document poursuit un double objectif. D'une part, il offre une synthèse de ce qui s'est passé au cours des dix dernières années et de la manière dont ont été organisées les actions menées en relation avec la pierre sèche. D'autre part, il intègre un ensemble de réflexions et de contributions personnelles visant à ouvrir le débat sur les orientations futures du programme. Ces propositions, qui se veulent une contribution constructive au dialogue institutionnel, ne coïncideront pas nécessairement avec les décisions finales que prendra l'Administration.

14 Remerciements

Mon implication dans le monde du paysage et de la pierre sèche n'aurait pas été possible sans l'encouragement et la complicité de plusieurs personnes qui m'ont su introduire et convaincre de participer activement.

Tout d'abord, je tiens à exprimer ma gratitude à Maria Reig, impulsrice du programme Primera Pedra, qui a eu la vision et la volonté de mettre en marche cette initiative. Je souhaite également remercier Maite Oliva, que j'ai rencontrée lors d'une réunion à Figueres, et qui m'a mis en contact avec les personnes clés pour commencer à faire partie d'un projet que je découvrais à peine.

Lors de cette même rencontre à Figueres, j'ai rencontré Roger Solé, à qui j'ai invité à venir en Andorre en tant que professeur, et qui est devenu une référence personnelle avec le temps. Il ne m'a pas seulement appris à travailler la pierre, mais m'a aussi aidé à comprendre les dynamiques du monde de la pierre sèche à l'échelle internationale. Pendant ma période en tant que directeur du Département du Patrimoine culturel, son soutien a été fondamental pour prendre des décisions stratégiques et organiser les premiers cours en Andorre — une tâche qu'il a continué à développer depuis mon départ en 2017.

Grâce à cette rencontre à Figueres, j'ai aussi découvert l'univers des ABPS (Artisans Bâtisseurs en Pierres Sèches), et plus particulièrement Cathie O'Neil, qui était alors directrice de l'École d'ABPS au Parc Naturel des Cévennes. Son aide a été essentielle pour organiser les premières formations en Andorre et pour définir conjointement les objectifs du Comité d'Experts. Pour continuer sur cette lancée, je tiens aussi à remercier l'association Montagne & Patrimoine, en particulier Richard Denis et Yves Roges, pour m'avoir montré comment on travaille de l'autre côté de la frontière et pour m'avoir encouragé à continuer.

Enfin, je souhaite reconnaître le travail de plusieurs andorrans qui ont contribué, tant à l'intérieur qu'à l'extérieur du pays, à la diffusion et à la préservation de la pierre sèche. Je remercie Fina Font et Xavier Rebés pour m'avoir ouvert les yeux sur cet univers sous un autre regard, et particulièrement pour le travail réalisé à La Fatarella par la Fundació El Solà, qui est l'une des entités les plus actives en Catalogne. Je tiens aussi à souligner l'engagement de Lluís Viu, pour sa participation à la récupération du Rec del Solà et ses liens avec des artisans et des architectes paysagistes suisses spécialisés en pierre sèche. Au sein du Département du Patrimoine, permettez-moi de féliciter Lluís Segura, qui a dû mettre en ordre les directives qu'il reçoit de la direction, et surtout, permettez-moi de remercier Olivier Codina pour la conception d'un projet aussi complexe que celui de la Farga del Madriu.

À tous, je vous adresse mes plus sincères remerciements.

PRIMERA PIEDRA UNA ACCIÓN PAISAJÍSTICA, SOCIAL Y CULTURAL EN ANDORRA

Reflexión sobre diez años de intervenciones en piedra seca

Este texto ha sido traducido al español con la asistencia de ChatGPT y posteriormente revisado. Esta versión se ofrece para facilitar la lectura a quienes prefieran consultarlo en este idioma.

1 Presentación

Desde hace más de dos décadas, buena parte de Europa occidental ha vivido un redescubrimiento y una revalorización progresiva del patrimonio vinculado a la piedra seca. Este renovado interés no responde únicamente a su importancia histórica o etnológica, sino también al reconocimiento creciente de su papel esencial en la configuración y preservación de los paisajes culturales, así como a su contribución a la sostenibilidad y a la gestión responsable del entorno natural.

Este movimiento colectivo alcanzó un hito en 2018 con la inscripción del arte de la construcción en piedra seca en la Lista Representativa del Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad de la UNESCO, gracias a una candidatura conjunta presentada por varios Estados europeos, entre ellos Andorra.

En el Principado, esta revalorización se ha traducido en iniciativas concretas impulsadas desde hace más de una década por entidades públicas y privadas. El Ministerio de Cultura, junto con Cal Pal —espacio sociocultural dedicado a la reflexión sobre el patrimonio y el paisaje—, puso en marcha hacia 2016 un programa conjunto que ha combinado investigación, sensibilización, documentación y difusión. De esta colaboración han surgido herramientas como inventarios, aplicaciones digitales y propuestas educativas que han contribuido a visibilizar la riqueza del patrimonio de la piedra seca andorrana y a reforzar su valoración social. Con esta publicación queremos hacer balance del camino recorrido: evaluar lo alcanzado, reconocer las acciones y los actores implicados y, al mismo tiempo, identificar las líneas de trabajo que será necesario consolidar en los próximos años. El objetivo es claro: garantizar que este patrimonio vivo no solo se conserve, sino que se convierta en un recurso activo para la construcción de un modelo de país más respetuoso con su entorno, más consciente de su legado y más comprometido con la sostenibilidad.

Antes, sin embargo, permitidme adentrarme en el mundo del paisaje, donde la piedra seca se manifiesta como expresión visible de nuestra historia, cultura y manera de relacionarnos con el medio, y que constituye un ámbito de gran sensibilidad y valor social. Según Joan Nogué, el paisaje es una construcción social y cultural que refleja la manera en que una comunidad vive y se afirma en un territorio concreto. Esto implica que cualquier política de gestión territorial debe contemplar no solo los aspectos físicos, sino también la percepción y las opiniones de quienes lo habitan.

A nivel internacional, la conciencia sobre la importancia del paisaje se consolidó con la aprobación del Convenio Europeo del Paisaje en el año 2000, que estableció un marco común para la protección, gestión y ordenación de los paisajes europeos. Este instrumento se ha convertido en una referencia fundamental para el diseño de políticas que reconocen el valor social, cultural y ambiental del paisaje. En el caso de Andorra, esta normativa fue el punto de partida para desarrollar estrategias de participación ciudadana y acciones concretas que situaron el paisaje en el centro de la

agenda pública. La aprobación de la Estrategia Nacional del Paisaje en 2011 representó un avance decisivo, al organizar los esfuerzos para proteger y mejorar el entorno, y, sobre todo, al implicar a la sociedad en este proceso. Gracias a esta estrategia, el paisaje pasó a considerarse no solo como una cuestión de expertos, sino como una responsabilidad colectiva, un bien común que debe ser gestionado y valorado por todos, hasta convertirse en un elemento compartido de identidad y bienestar.

De este modo, propongo aprovechar la transversalidad del concepto de paisaje para otorgar a la piedra seca una dimensión igualmente transversal, capaz de enriquecer y reforzar las políticas paisajísticas. Como señala la arquitecta Itziar González, el paisaje es una pieza clave para mejorar las políticas de vivienda y bienestar social, así como para orientar las transformaciones futuras. En tiempos de crisis medioambientales y de crisis habitacional, y en un contexto de creciente individualismo, el paisaje se convierte en un elemento fundamental para generar consensos sobre las intervenciones que queremos realizar en él.

2 Andorra, un país que se mueve demasiado rápido y digiere lentamente su pasado

En los últimos setenta años, Andorra ha experimentado la transformación más intensa de su historia en relación con la ocupación del territorio. Tradicionalmente, había sido un país de montaña, rural, esencialmente ganadero y agrícola. Durante casi tres siglos se dedicó a la producción de hierro y, durante milenios, modeló globalmente su paisaje de manera discreta y sostenible, utilizando los materiales que el entorno ofrecía, sobre todo la piedra.

Levantar aquel escenario rural de montaña supuso enormes esfuerzos: crear y mantener caminos, construir pasarelas para cruzar ríos, gestionar rebaños, bosques y cauces, levantar cercados para el ganado o para delimitar propiedades, construir cabañas —primero como vivienda y más tarde como refugio temporal para pastores—, fraguas de producción de hierro, hornos de cal y, sobre todo, terrazas en las laderas para cultivar lo imprescindible. Sin duda, estas fueron algunas de las tareas fundamentales de los habitantes de territorios como el nuestro durante siglos, incluso milenios.

Para todo ello fue necesario desarrollar una técnica milenaria: la piedra seca. Una técnica que confiere identidad y carácter al paisaje pirenaico, y que permite comprender cómo sus habitantes se adaptaron al entorno en función de los recursos y conocimientos de cada época. Cientos de kilómetros de muros de delimitación, muros de contención para terrazas agrícolas y centenares de cabañas repartidas por los orris y las zonas de pastoreo conforman este legado. Miles de antepasados de nuestra comunidad trabajaron durante los últimos cincuenta siglos para construir un paisaje mayoritariamente configurado con piedra seca. De algún modo, hoy tienen derecho a nuestro reconocimiento por habernos transmitido un paisaje ordenado, sostenible y con un valor intrínseco.

Con la llegada de la modernidad —hacia el final de la Primera Guerra Mundial— llegaron caminos más anchos, carreteras y automóviles, la electricidad, un nuevo modelo comercial y un desarrollo más acelerado de lo que nadie habría imaginado en nuestros valles. Llegaron la radio y el turismo, y poco a poco Andorra dejó de depender de la agricultura y la ganadería para transformarse. Esta transformación modificó también nuestra mirada hacia el paisaje, que empezó a percibirse con nuevas oportunidades distintas de las tradicionales. Los orris y muchos cercados de alta montaña dejaron de ser prioritarios y acabaron abandonados. La atención se desplazó hacia el comercio, el turismo, las finanzas y el intercambio, acompañados de una acogida permanente a residentes

extranjeros, que acabarían convirtiéndose en mayoría. El conocimiento del mundo cambió, al igual que la mentalidad, los deseos y los retos colectivos.

Hace ya tiempo que la arquitectura tradicional de piedra y barro, o la propia piedra seca, se identifican con el pasado, con el trabajo duro, el frío y el hambre, y fueron perdiendo utilidad frente a las necesidades contemporáneas. Conceptos como el confort, la rapidez constructiva, el aislamiento o la posibilidad de elegir entre múltiples materiales derivados de la revolución industrial —que en cierto modo provocó en Andorra una crisis de ocho décadas— se impusieron, generando un crecimiento hasta entonces desconocido. Así fue como olvidamos la piedra seca: su memoria, su técnica y sus ventajas.

La piedra seca sigue presente en el paisaje, pero apenas la percibimos. Abunda, pero la ignoramos. Y cuando la vemos, sin mantenimiento, aunque tenga una extraordinaria durabilidad, se derrumba si olvidamos la técnica o no nos atrevemos a practicarla. Hoy recurrimos al cemento, que parece más fácil y rápido, y el mercado lo impone como solución. Sin embargo, con el tiempo descubrimos que esos muros impermeables de piedra y cemento generan tapones que el agua no puede atravesar, y que los tubos de desagüe previstos por los ingenieros no siempre bastan. Entonces, el muro cede por la presión del agua, aunque con la técnica de la piedra seca probablemente lo habríamos evitado. Reconstruimos con piedra y hormigón, y nos acostumbramos a sus ventajas inmediatas, incluso en lugares donde no son necesarias. El hormigón es muy útil, pero no siempre es necesario.

Hoy, el hormigón caracteriza sobre todo los fondos de valle y los espacios próximos a infraestructuras de transporte, carreteras y parques temáticos. Los pueblos se han convertido en ciudades, enlazadas entre sí y ofreciendo una imagen periurbana. Basta cruzar el río Runer, en la frontera con España y nos dirigimos hacia Mollerres, para comprobar cómo todo está urbanizado y cementado.

Desvincularse de la gestión tradicional del valle fue fácil. Los preceptos de la modernidad se aprendieron e implantaron rápidamente, lo que llevó a considerar el paisaje principalmente como un recurso económico y no como un espacio donde vivir en equilibrio con el entorno. Una preocupación mayor cuando pensamos en el legado que dejaremos a nuestros hijos.

Reflexiones de este tipo explican por qué desde Cal Pal de la Cortinada, primero, y desde el Departamento de Patrimonio Cultural, después, nació el programa Primera Pedra, la primera iniciativa público-privada en materia patrimonial concebida para actuar con respeto sobre el paisaje de piedra seca en el país.

Ya en los años ochenta algunos advirtieron que estábamos perdiendo identidad, también en la arquitectura, el urbanismo y, en general, en el paisaje. Desde hace décadas se recurre a arquitectos e ingenieros para nuevas construcciones y obras públicas. La dinámica del paisaje cambió. La piedra vista con cemento, utilizada como revestimiento de fachadas, se extendió por todo el país y en otros territorios, aunque no se trata de arquitectura tradicional ni de piedra seca, pese a cómo se presenta en el mercado. Antes, quien podía enlucía y pintaba su casa; quien no, era porque era pobre. Hoy, la piedra —aunque fijada con cemento— se interpreta como un elemento antiguo, integrado en el entorno. Pero en realidad no es más que un acabado superficial, un recurso decorativo, comparable a colgar una alfombra en la pared. Una moda que empieza a desaparecer.

Numerosos albañiles se han especializado en este tipo de acabados, presentes en todo el territorio, igual que en la Cerdanya, el Valle de Arán, el Couserans o muchos otros lugares. Más en España que en Francia, más en Cataluña que

en Occitania y, proporcionalmente, sobre todo en Andorra. En el mercado inmobiliario se denominaban “casas típicas”: se vendían como típicas andorranas, ceretanas o aranesas, aunque se asemejaban también a nuevas casas bretonas o alpinas. Hoy, estas construcciones empiezan a perder atractivo, si es que alguna vez lo tuvieron más allá de las modas del mercado. Afortunadamente en la última década, la arquitectura ha vuelto a evolucionar y ha mejorado. Conviene asimismo analizar la diferencia entre la propiedad pública y privada en las zonas de montaña. En Andorra, como en el Valle de Arán o el Pallars Sobirà, el territorio es mayoritariamente público y no edificable. Puede urbanizarse, destinarse a carreteras o a pistas de esquí, pero el suelo privado —y aún más el edificable— es escaso. En nuestro caso, apenas un 5% es de propiedad privada y, por tanto, susceptible de ser construido. Es evidente que este 5% acabará por agotarse. Debemos reflexionar y planificar, especialmente ante el problema de la vivienda, que ya está provocando un cambio de mentalidad en nuestra comunidad.

3 Los inicios de la acción Primera Pedra

El impulso inicial del programa Primera Pedra nace de una iniciativa privada con clara vocación pública. La promotora cultural Maria Reig Moles, propietaria de la casa solariega de Cal Pal (La Cortinada, Ordino), fue quien puso las primeras piedras —en sentido literal y figurado— de este proyecto. Cal Pal es un edificio documentado desde el siglo XV que permaneció deshabitado desde la Primera Guerra Mundial. A partir de la década de 1990 se rehabilitó y, desde 2015, funciona como un espacio de reflexión sobre los grandes retos que afectan a los territorios de montaña. Entre ellos, el paisaje —cultural y natural— ocupa un lugar central. El primer gran eje temático escogido por Cal Pal fueron las construcciones de piedra seca, una técnica ancestral con orígenes neolíticos utilizada en Andorra desde entonces hasta bien entrado el siglo XX. Como ya señalamos en el primer capítulo, este tipo de arquitectura vernácula forma parte inseparable del paisaje andorrano y constituye uno de los elementos que le confieren una identidad visual y cultural propia.

Con la voluntad de poner en valor este patrimonio, la Sra. Reig impulsó la creación de la aplicación móvil Primera Pedra, concebida como una herramienta digital interactiva para descubrir y localizar las principales construcciones de piedra seca del país, similar a la aplicación Wikipedra. La aplicación ofrece un recorrido por los diversos paisajes de Andorra, desde los fondos de valle hasta las zonas de alta montaña. Cerca de los pueblos encontramos cercados de piedra seca que delimitan parcelas, así como banales y terrazas agrícolas que ascienden por las laderas. Este paisaje agrícola, que ilustra una explotación vertical del territorio, se complementa con construcciones preindustriales como hornos de cal, puentes, espacios de almacenamiento o restos de forjas, todas ellas realizadas en piedra seca.

A medida que ganamos altitud, el dominio pasa a ser ganadero: aparecen cabañas, orris y otras infraestructuras pastorales, especialmente vinculadas a la cría de ovejas. Estas construcciones testimonian la forma en que se gestionaba el territorio antes de la implantación del turismo y de las estaciones de esquí.

Si bien en la mayoría de regiones mediterráneas la piedra seca se asocia esencialmente con la agricultura, en Andorra —y en general en el Pirineo— estas estructuras están estrechamente vinculadas a la ganadería y reflejan una forma de habitar y aprovechar los recursos naturales profundamente enraizada en el tiempo.

Consciente del valor paisajístico, patrimonial y económico de este legado, Cal Pal quiso ofrecer desde un inicio una lectura

contemporánea de esta arquitectura. En este marco presentó la exposición *La impossibilitat de la mirada*, del artista Jordi Fulla (Igualada, 1967 – Lleida, 2019). La muestra, de gran impacto visual y emocional, reunió una veintena de pinturas e instalaciones de gran formato, próximas al hiperrealismo, que ocuparon todo el espacio de Cal Pal. Posteriormente, parte de esta exposición viajó a la Fundació Vila Casas, en Barcelona. Además de la exposición, Cal Pal promovió la renovación del sitio web www.primeraPEDRA.com, con contenidos actualizados y un enfoque divulgativo. Paralelamente, se puso en marcha un ciclo de conferencias dedicadas a la técnica de la piedra seca, a las posibilidades de mejora del paisaje y a su potencial aplicación en la arquitectura contemporánea, el diseño paisajístico y la jardinería sostenible. Fruto de este conjunto de iniciativas, en 2017 se estableció un diálogo fructífero con el Ministerio de Cultura, que acabaría convirtiéndose en colaborador activo del programa. De este modo, Primera Pedra empezó a trascender el ámbito privado para convertirse en un proyecto de país, con vocación de continuidad e integración dentro de las políticas públicas de patrimonio y paisaje.

4 Antes de entrar en materia, algunas reflexiones desde Cal Pal sobre la piedra seca

Los muros de piedra seca no solo sostienen el paisaje; lo hacen vivir. Entre las grietas de un muro se esconde todo un microcosmos: insectos, aves, reptiles... La piedra no sella: acoge. A diferencia de los muros impermeables de hormigón, la piedra seca filtra el agua y deja respirar el suelo. Esta capacidad de integración con la naturaleza explica que, hoy en día, esta técnica ancestral esté viviendo un verdadero renacimiento. Desde Cal Pal hemos reflexionado sobre este fenómeno desde una perspectiva cultural, ambiental y estética. Más allá de la conservación patrimonial, la piedra seca se plantea como una respuesta contemporánea a los desafíos del presente. Podemos afirmar que un muro de piedra seca constituye una intervención mucho más sostenible que uno construido con hormigón. Una técnica antigua, una herramienta moderna. Aunque cuenta con más de 5.000 años de historia, la piedra seca no es solo una técnica del pasado. En pleno siglo XXI, arquitectos, artesanos y artistas europeos la están reivindicando. Hoy se construyen infraestructuras contemporáneas en piedra seca y, en algunos casos, esta técnica se transforma incluso en un lenguaje artístico. Uno de los ejemplos más significativos es la obra de Andy Goldsworthy, artista británico de prestigio internacional, que ha concebido intervenciones en piedra seca integradas en el paisaje del Geoparque de la Alta Provenza, en Francia. Este vínculo entre arte y patrimonio rural abre también una vía para revitalizar y proyectar hacia el futuro esta técnica milenaria.

Una red viva y comprometida. La comunidad de constructores de piedra seca está viva, organizada y comprometida. Cada vez más profesionales ejercen este oficio manual y creativo, con una fuerte conexión con el territorio. No se trata solo de conservar: se trata de hacer vivir un patrimonio material e inmaterial con una dimensión social, económica y cultural muy potente. Preservar la piedra seca es, también, preservar la memoria colectiva y garantizar la transmisión de un legado a las generaciones futuras; es asimismo transmitir un discurso más ecológico y menos agresivo con el paisaje.

La piedra seca frente a los retos del siglo XXI. La piedra seca responde hoy a múltiples necesidades contemporáneas:

Agricultura y suelos: Permite ganar superficie cultivable en pendientes, optimizar el espacio y mejorar el enraizamiento de las plantas.

Viñedos e identidad del producto: Esta técnica está estrechamente vinculada a los viñedos tradicionales, un elemento identitario que muchas bodegas reivindican hoy como rasgo diferenciador.

Prevención de riesgos naturales: Los muros de piedra seca ayudan a regular el agua y a prevenir desprendimientos, pero necesitan una gestión agrícola activa que garantice su mantenimiento.

Biodiversidad: Las paredes construidas con la piedra del mismo lugar se convierten en refugio para la flora y la fauna, y contribuyen a un ecosistema equilibrado.

Bioconstrucción: La piedra es un material de baja huella ecológica, que ayuda a regular la temperatura y a crear espacios saludables y sostenibles.

Paisaje y arte: El arte contemporáneo ha redescubierto el potencial poético de la piedra seca. Artistas como Nils Udo o el ya mencionado Goldsworthy exploran el paisaje como un espacio de intervención sensible y simbólica, situando la piedra como elemento transformador.

En toda la zona de Europa occidental están surgiendo nuevos e interesantes proyectos en los que se combina la piedra seca, la arquitectura tradicional y la arquitectura contemporánea. Algunos arquitectos, como Oriol Rosselló —otro de los asesores de Cal Pal—, están trabajando estas técnicas y estimulando a jóvenes y no tan jóvenes a aprender el oficio.

5 ¿Cómo recuperar una técnica oficialmente caducada?

Propuestas para un Plan de Recuperación de la Piedra Seca y la Arquitectura Tradicional en Andorra.

La piedra seca ha sido durante siglos una solución inteligente, económica y respetuosa con el medio para adaptar el territorio a las necesidades humanas. Sin embargo, con el paso del tiempo y la aparición de nuevos materiales y técnicas constructivas, esta arquitectura ha sido progresivamente arrinconada hasta considerarse obsoleta. Paradójicamente, hoy la piedra seca se presenta como una alternativa contemporánea y sostenible que responde a los retos ambientales y paisajísticos del siglo XXI.

Para impulsar una recuperación efectiva e integrada de este patrimonio, proponemos que desde la Administración (a poder ser entre Cultura, Agricultura, Medio Ambiente, Educación y los Comuns) se estructure un Plan de Recuperación de la Piedra Seca y la Arquitectura Tradicional de Andorra, articulado en seis grandes líneas estratégicas: Investigación y documentación específica. Inventario nacional de construcciones de piedra seca. Es esencial establecer un inventario lo más exhaustivo posible de muros, cabañas, caminos, edificios, canales y otras estructuras de piedra seca esparcidas por el territorio. Este inventario debería estar coordinado por el Departamento de Patrimonio Cultural y los Comuns deben tener un papel primordial. Cal Pal ya puso al servicio del país la aplicación Primera Pedra. Actualmente ya existe una primera aplicación, con más de un millar de entradas, pero sería necesario actualizarla tecnológicamente y ampliar sus contenidos.

Desarrollar colaboraciones con centros de investigación y universidades. Desde el Departamento de Patrimonio Cultural, sería oportuno establecer convenios con instituciones o con universidades especializadas para desarrollar estudios técnicos, etnográficos y paisajísticos. Al mismo tiempo, sería necesario consolidar y ampliar las relaciones ya iniciadas con la asociación francesa *Artisans Bâisseurs en Pierres Sèches* (ABPS), o la suiza, *Association suisse des maçons de pierres sèches*, que son un referente europeo en la materia, así como ampliar recursos del

Proyecto PETRA POCTEFA de uso, potenciación y promoción de las técnicas de piedra seca en la región transpirenaica. Un proyecto que empezó a gestarse en 2016 y que ahora ya tiene nombres y apellidos. Los objetivos del programa PETRA se centran en valorar el papel de la técnica y el impacto de este patrimonio en los Pirineos. La construcción en piedra seca es, efectivamente, un legado ancestral de los Pirineos, presente en centenares de kilómetros de muros, caminos y edificaciones que configuran el paisaje cultural de buena parte del continente. A pesar de su importancia histórica y patrimonial, este conjunto está hoy en riesgo a causa del desconocimiento generalizado y la falta de iniciativas eficaces para su preservación.

PETRA es un proyecto innovador que tiene como objetivo principal promover y salvaguardar este patrimonio mediante acciones concretas, colaborativas y con vocación transfronteriza. El proyecto representa una herramienta clave para garantizar la pervivencia del rico legado cultural pirenaico, favoreciendo su preservación para las generaciones futuras e impulsando un modelo de desarrollo turístico sostenible vinculado al territorio. Entre las acciones principales se incluye reforzar la visibilidad y el reconocimiento de la construcción en piedra seca como patrimonio cultural común, fomentar el turismo sostenible y el ecoturismo patrimonial como motores de desarrollo local, asegurar la transmisión de los conocimientos y técnicas tradicionales de construcción mediante acciones formativas y la homologación de perfiles profesionales vinculados al oficio de mager. Son socios del proyecto la Comunidad de Trabajo de los Pirineos (cabeza de fila), el Instituto para el Desarrollo y la Promoción del Alto Pirineo y Arán (IDAPA), el Parque natural regional de los Pirineos catalanes, el Parque natural regional de los Pirineos ariégioises, la Université de Pau et des Pays de l'Adour, la Comarca de Sobrarbe, la Universidad de Lleida y el Gobierno de Andorra, a través del Departamento de Patrimonio Cultural.

Formación y transmisión del saber. Talleres y cursos anuales. Impulsar programas de formación estables, en colaboración con escuelas de oficios pirenaicos y organismos de patrimonio, es básico para la recuperación de la piedra seca los talleres demostrativos y los cursos prácticos que deben dirigirse tanto a jóvenes como a adultos en proceso de reciclaje o reinserción laboral.

Andorra ya empieza a tener una cierta experiencia en impartir esta formación, ahora es necesario consolidarla, oficializarla, hacerla más estable y promoverla sobre todo entre las empresas constructoras con el objetivo de tener a medio plazo un grupo suficiente de técnicos que puedan actuar en el país.

Programa de aprendizaje dual. Es necesario un programa que combine formación teórica y práctica para crear una nueva generación de magers y constructores especializados. Este sistema permitiría también dignificar y profesionalizar el oficio, favoreciendo su continuidad.

Guía técnica andorrana de buenas prácticas. Es imprescindible elaborar una guía específica que recoja criterios y técnicas adaptadas a los materiales locales — granitos, pizarras, esquists — y a las condiciones climáticas y geológicas del país. Esta guía debería ser un documento de referencia para arquitectos, técnicos, constructores y propietarios.

No toda pared de piedra seca en un mismo territorio tiene las mismas características. Aprender a adaptar la técnica a los materiales de cada zona, dar unos criterios de intervención para restaurar estructuras antiguas, podría ayudar a unificar soluciones.

Integración normativa e institucional. Revisión legislativa y recomendaciones de uso. La piedra seca debería incorporarse como opción recomendada —o obligatoria en determinados

contextos— dentro de la normativa urbanística, medioambiental y paisajística. Se propone que se utilice en muros de contención, cerramientos agrícolas, restauración de caminos rurales y otras intervenciones de impacto mínimo. En 2016 se iniciaron conversaciones interdepartamentales entre Cultura, Ordenación del Territorio, Agricultura, Medio Ambiente y Educación para explorar las posibilidades de integrar esta técnica en sus ámbitos. Aunque en aquel momento las propuestas parecieron insólitas, el diálogo fue dando frutos y surgieron ideas realmente viables. Entre otros temas, se abordaron aspectos técnicos como la gestión del riesgo, la firma de proyectos por parte de los ingenieros y los criterios de seguridad. Se iniciaron reflexiones sobre las ampliaciones o ensanchamientos de carreteras con taludes tradicionalmente hechos en piedra seca hasta los años 60 del siglo pasado y que desde entonces utilizan piedra y hormigón a hacer pruebas desde el Ministerio de Ordenación Territorial, a crear taludes de hasta 3,5 m de altura. Había una cierta actitud positiva en hacer pruebas y asumir un cierto riesgo. Es necesario retomar obligatoriamente aquella iniciativa transversal, que daba mucha potencia a crear una nueva política sobre la piedra seca. Es necesario que la piedra seca abra una política transversal, que aglutine los intereses de todos.

Subvenciones y reconocimiento oficial. Sería necesario impulsar líneas de ayudas específicas para obras de restauración o nueva construcción con técnicas tradicionales. Al mismo tiempo, se podría crear un Sello Andorrano de Calidad en Arquitectura Tradicional, que reconozca aquellos proyectos que combinen sostenibilidad, respeto por el contexto y calidad estética. La piedra seca podría estar incluida.

6 Reutilización contemporánea y revitalización

Aplicación en el espacio público. Es fundamental que la Administración lidere con el ejemplo: la piedra seca puede emplearse en el acondicionamiento de caminos, la delimitación de parcelas, la restauración de laderas y otras intervenciones en parques naturales o en paisajes de interés ecológico o turístico. Además de su funcionalidad, aporta identidad visual y refuerza la coherencia paisajística del país. Rehabilitación de bordas y cabañas. Muchas bordas y pequeñas edificaciones tradicionales pueden recuperarse con técnicas originales y destinarse a nuevos usos —residenciales, turísticos, pedagógicos, culturales o ambientales—, ya sea como viviendas, puntos de información o refugios. No será posible conservarlas todas, pero sí es necesario establecer criterios de selección.

Fomento de un oficio vivo. Es necesario crear líneas de contratación pública específicas para magers y profesionales formados, con el fin de garantizar salidas laborales y dar continuidad al conocimiento técnico. Sin personal cualificado en las empresas constructoras, los objetivos de preservación y revitalización difícilmente podrán cumplirse.

7 La misión del programa Primera Pedra

El programa Primera Pedra nace con la voluntad de contribuir activamente al estudio, conservación y restauración del patrimonio vernáculo construido con piedra seca. Al mismo tiempo, aspira a dotar a profesionales e instituciones de herramientas técnicas y criterios de intervención adaptados a nuestro contexto, promoviendo además el uso contemporáneo de esta técnica tradicional como recurso arquitectónico, paisajístico y cultural.

Principios rectores del programa:

Identidad paisajística y cultural. La arquitectura de piedra seca constituye uno de los rasgos más distintivos del paisaje

andorrano y pirenaico. Más allá de las construcciones del siglo XX, estas estructuras vernáculas reflejan una manera de entender y habitar el territorio, una adaptación al medio y un saber hacer que confiere identidad y continuidad al paisaje. Reconocimiento del legado anónimo. Las construcciones de piedra seca que aún se conservan son testimonio de una actividad intensa, antigua y extraordinariamente exigente en términos de esfuerzo colectivo. Sus autores, generalmente anónimos, merecen nuestro reconocimiento por su profundo conocimiento del medio, la técnica y las necesidades de la comunidad.

Vigencia contemporánea de la técnica. La resistencia, estabilidad y sostenibilidad demostradas por estas construcciones a lo largo de los siglos constituyen un modelo inspirador para la arquitectura contemporánea. En un contexto de crisis climática y de búsqueda de técnicas constructivas de baja huella ecológica, la piedra seca se presenta como una alternativa válida y eficiente. Impulso institucional y reconocimiento internacional. La inscripción de «El arte de la construcción en piedra seca: conocimientos y técnicas» en la Lista Representativa del Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad por la UNESCO (2018) y su ampliación (2024) refuerzan la necesidad de replantear las políticas públicas en torno a este patrimonio. Este reconocimiento genera una obligación moral e institucional de garantizar su protección, transmisión y valorización. Participación ciudadana y cooperación territorial. El creciente interés de la sociedad civil y del asociacionismo, tanto en Andorra como en territorios vecinos —Cataluña, Aragón y Occitania—, demuestra la vitalidad del patrimonio de piedra seca. Este movimiento social evidencia la necesidad de generar alianzas y redes de cooperación para avanzar en su preservación y transmisión.

Compromiso con la restauración responsable. Como principio fundamental, el programa se compromete a aplicar técnicas tradicionales de piedra seca en todas las intervenciones de restauración o mantenimiento de estructuras históricas construidas con este sistema. Este compromiso es esencial para garantizar la coherencia, la calidad y el respeto hacia el patrimonio heredado.

8 La sociedad y la norma, aliados obligados

Desde hace años, la sociedad andorrana observa el paisaje con una nueva mirada. Ya no se concibe únicamente como decorado o recurso explotable, sino como patrimonio vivo que nos define, nos conecta con el pasado y nos orienta hacia el futuro.

Hace tiempo que sostengo que el país no podría comprenderse sin unas políticas de paisaje sólidas. Este cambio de visión no es casual: los primeros grupos ecologistas que alzaron la voz en defensa del territorio, las campañas de sensibilización y la creciente conciencia colectiva han transformado nuestra relación con el entorno. Poco a poco hemos abandonado una mirada exclusivamente antropocéntrica para reconocer que el paisaje es también hogar y refugio de otras formas de vida.

Campañas como Sí al Madiu —pionera en la salvaguarda de un espacio natural—, así como Salvem Creusans o las movilizaciones en torno a la Rabassa, junto con el trabajo de asociaciones como APADMA y la nueva sensibilidad de las generaciones jóvenes, han contribuido a consolidar esta conciencia.

Este cambio social se ha acompañado de un cambio normativo. La Constitución de 1993 sentó las bases para reconocer la importancia de la identidad y del patrimonio cultural. Gracias a ello, iniciativas como Primera Pedra, centradas en la recuperación de técnicas tradicionales como la construcción en piedra seca, encontraron un marco propicio para crecer.

Posteriormente, se sumaron otras leyes que reforzaron este marco: la Ley de Ordenación del Suelo y Urbanismo y la Ley de Agricultura y Ganadería (ambas del año 2000), que introdujeron criterios de gestión territorial más cuidadosos, y la Ley de Patrimonio Cultural de 2003 —reformada en 2014—, que desempeñó un papel decisivo.

El compromiso se amplió con la ratificación del Convenio Europeo del Paisaje (2000), que obligó a valorar y gestionar el paisaje como un elemento esencial de la calidad de vida. El gran hito llegó en 2004, con la declaración del Valle del Madiu-Perafita-Claror como Patrimonio Mundial de la UNESCO, reconocimiento que implicaba nuevas prácticas y responsabilidades. Este valle, modelado por generaciones de pastores, campesinos, trajineros y fargaires, ponía en valor —entre otros— muros, caminos y construcciones de piedra seca, así como los edificios de una farga, como ejemplo de arquitectura en estrecha relación con la naturaleza.

En los últimos años este reconocimiento se ha consolidado. En 2020, la Estrategia Nacional del Paisaje y el Mapa del Paisaje de Andorra proporcionaron nuevas herramientas para comprender y gestionar mejor el territorio. Asimismo, se han consolidado espacios protegidos como los Parques Naturales de Sorteny y del Comapedrosa, donde la piedra seca forma parte indisoluble del paisaje cultural.

Un paso clave se produjo en 2018, cuando la UNESCO inscribió El arte de la construcción en piedra seca: conocimientos y técnicas en la Lista Representativa del Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad. En 2024, Andorra se sumó formalmente a esta candidatura conjunta con otros países europeos —Francia, España, Italia, Irlanda y Suiza—, lo que la sitúa en una red internacional de territorios comprometidos con la preservación y revitalización de esta práctica ancestral. Este reconocimiento, sin embargo, implica también obligaciones y responsabilidades.

El programa Primera Pedra, impulsado desde el Departamento de Patrimonio Cultural y desde Cal Pal, se inscribe plenamente en esta dinámica. Representa un ejemplo claro de cómo sociedad civil, instituciones y legislación pueden colaborar para proteger aquello que nos hace únicos: un paisaje trabajado a mano, piedra a piedra, con conocimiento, paciencia y respeto por el territorio.

9 Estrategias básicas del programa Primera Pedra

El programa Primera Pedra se articula sobre un conjunto de líneas estratégicas que orientan su acción y definen su identidad. Estas estrategias responden a la necesidad de recuperar, preservar y proyectar el patrimonio arquitectónico de piedra seca, poniéndolo al servicio de los retos actuales del territorio andorrano.

a) Renovación del interés por las construcciones tradicionales y el paisaje. Una prioridad del programa es reactivar el interés social e institucional por la arquitectura vernácula —especialmente la realizada con piedra seca— como activo clave del paisaje de Andorra. Su reivindicación y puesta en valor refuerzan la identidad del país y promueven una cultura de sostenibilidad territorial.

b) Fomento de la colaboración público-privada. Se impulsa una alianza efectiva entre administraciones, comuns, profesionales de la construcción, empresas, entidades culturales y sociedad civil. Solo con complicidades reales entre los diversos actores será posible garantizar la viabilidad económica, técnica y cultural de un proyecto ambicioso; el objetivo es consolidar un ecosistema colaborativo que asegure continuidad y calidad en las actuaciones.

c) Impulso de políticas transversales y alianzas estratégicas. Primera Pedra trabaja desde una visión transversal, conectando con agricultura, medio ambiente, urbanismo, educación, turismo y cultura. Esta mirada amplia permite

sumar esfuerzos en objetivos compartidos: proteger el paisaje, revitalizar entornos rurales y promover un modelo de desarrollo sostenible, arraigado en el territorio.

d) Difusión, sensibilización y comunicación constante. El apostolado permanente —divulgación y sensibilización continuas— es clave. Debe acompañarse de una comunicación clara, atractiva y rigurosa, capaz de explicar las razones técnicas, patrimoniales, sociales y ambientales que hacen pertinente la piedra seca hoy. Campañas informativas, proyectos educativos, acciones en redes y colaboraciones con medios forman parte de esta línea.

e) Integración del arte contemporáneo y la nueva arquitectura. Se favorece el diálogo entre la piedra seca tradicional y las expresiones contemporáneas del arte y la arquitectura. Esta integración recontextualiza la técnica, le otorga nuevas lecturas simbólicas y formales, y demuestra su vigencia en el paisaje del siglo XXI —desde la escultura al diseño urbano o la bioconstrucción.

10 ¿Qué hacemos y qué debemos seguir haciendo?

Para asegurar la continuidad y el desarrollo efectivo del patrimonio de piedra seca en Andorra, es fundamental seguir trabajando en diversas líneas estratégicas. Estas líneas deben permitir no solo la conservación, sino también la revitalización y adaptación de la técnica en los contextos actuales, al mismo tiempo que se incrementa la sensibilización e implicación social e institucional. A continuación, se proponen algunas de las acciones que debemos continuar desarrollando o iniciar.

- Colaborar en la definición de políticas de gestión del patrimonio de piedra seca y de los paisajes que lo rodean. Es esencial mantener y reforzar los esfuerzos para la definición de un conjunto de políticas de gestión y protección del patrimonio de piedra seca, así como del paisaje asociado. Esta tarea implica no solo la conservación de las estructuras tradicionales, sino también la protección de los paisajes en los que estas se encuentran, reconociendo la interrelación entre la arquitectura y el territorio. Es necesario continuar trabajando para establecer marcos normativos más detallados y adaptados a las particularidades de cada territorio, para garantizar una protección eficaz y coherente.
- Mejorar y normalizar el uso de la APP colaborativa Primera Pedra. Una de las herramientas clave para conseguir una gestión efectiva del patrimonio es la aplicación Primera Pedra, especializada en los elementos patrimoniales de piedra seca. Esta plataforma permite a todos los usuarios, tanto profesionales como aficionados, colaborar en la documentación, catalogación y difusión de las construcciones de piedra seca, situadas en Andorra y en los territorios cercanos del Pirineo. Es fundamental mejorar la funcionalidad y la accesibilidad de la aplicación para facilitar la participación de la comunidad y para garantizar la actualización constante del inventario.

- Crear estrategias para la reimplementación de la piedra seca en la conservación de estructuras existentes y en arquitectura contemporánea. Una línea fundamental de actuación es la creación de estrategias que permitan la reimplementación de la técnica de la piedra seca tanto en la conservación de estructuras existentes como en la creación de arquitectura contemporánea que utilice la técnica. Por ello, se propone: Que el Gobierno lidere estas políticas y que aglutine al máximo de actores posibles. Se debe continuar con la colaboración activa entre los Ministerios de Cultura, Agricultura y Medio Ambiente, Educación y Ordenación del Territorio, con el objetivo de coordinar esfuerzos y definir una visión común para la protección y promoción de la piedra seca. Los Comuns, como grandes propietarios de estructuras de piedra seca, también deben estar implicados para

garantizar la coherencia de las intervenciones en el territorio. Tener una visión común de la piedra seca es esencial para conseguir una comprensión común de la piedra seca como elemento clave de la identidad y sostenibilidad del territorio, abordando tanto su importancia cultural como su aplicación contemporánea.

Continuidad del inventario: La realización de un inventario actualizado es fundamental para saber qué tenemos y qué es necesario proteger. Esta tarea debe ser continua e incluir tanto las estructuras ya catalogadas como nuevos descubrimientos.

- Actividades conjuntas con el Gobierno. Para garantizar el éxito y el impacto del programa, es imprescindible seguir impulsando actividades conjuntas entre las diferentes administraciones públicas. Algunas de las acciones a considerar son:

Retomar las reuniones del comité de expertos. Este comité es esencial para continuar desarrollando una política nacional de difusión e intervención en el patrimonio de piedra seca. Las reuniones periódicas permiten revisar las acciones en curso, establecer nuevas prioridades y garantizar una visión compartida entre todos los actores implicados.

Continuar y mejorar los cursos de formación para artesanos: Es importante continuar con la formación de artesanos especializados en la técnica de la piedra seca, así como en la sensibilización de otros profesionales (arquitectos, ingenieros, técnicos municipales) sobre las mejores prácticas en el uso de esta técnica en la rehabilitación de estructuras existentes.

Uso y promoción de la página web: La página web del programa debe ser un canal eficaz de difusión, donde se pueda encontrar información actualizada, materiales educativos, recursos formativos y ejemplos de intervenciones exitosas. Debe ser una herramienta viva, actualizada e interactiva, capaz de involucrar a la comunidad.

- Participación en el Congreso Internacional de la SPS. Es importante que Andorra mantenga su presencia activa en foros internacionales como el Congreso Internacional de la SPS (Stone and Drywall Construction), donde se presentan nuevas investigaciones, tendencias y buenas prácticas en la conservación y revitalización de las técnicas de piedra seca. La participación en este tipo de eventos podría contribuir a consolidar la posición de Andorra como referente en la conservación del patrimonio de piedra seca y fomentar el intercambio de conocimientos con otras regiones que comparten este patrimonio.

- Inicio de procesos de declaración de BIC en conjuntos de piedra seca. Un objetivo fundamental es iniciar los procesos de declaración de Bienes de Interés Cultural (BIC) para los conjuntos de piedra seca más destacados. Algunos de los posibles candidatos podrían incluir:

Rec del Solà (Andorra la Vella): Este conjunto de construcciones de piedra seca, sobre el cual ya se ha hablado en varias ocasiones, puede ser una de las primeras intervenciones en que se plantee su declaración como BIC. Este conjunto tiene una gran importancia histórica y patrimonial y podría ser un referente de conservación y restauración.

Rec de l'Obac (Andorra la Vella): Otro conjunto cercano al Rec del Solà, que también podría ser candidato a la declaración de BIC. Su conservación ayudaría a consolidar una red de paisajes culturales de piedra seca en el país.

Orris de la zona de Gran Valira (Encamp): El Comú de Encamp ha llevado adelante la restauración de algunas de las instalaciones tradicionales de piedra seca dentro del valle de Gran Valira, entre Grau Roig y el Funicamp. Son elementos que podrían ser también candidatos a ser declarados BIC. Camí Ral de Ordino desde la Farga Rossell – Parroquia de la Massana: este antiguo camino de montaña, que conecta la Massana con el Serrat y la collada dels Meners, es un ejemplo

excelente de integración de la técnica de piedra seca en un espacio público utilizado, con diversas intervenciones de restauración documentadas.

Zona de Encodina (Ordino): Este conjunto privado de piedra seca, aunque no sea edificable, representa un valioso patrimonio que podría ser candidato a la protección como BIC, aportando valor a la red de paisajes culturales de piedra seca.

En resumen, estas acciones no solo contribuyen a la conservación de las técnicas tradicionales de piedra seca, sino que también ayudan a consolidar la identidad cultural de Andorra y a situar al país como referente en la preservación del patrimonio arquitectónico y paisajístico del Pirineo.

Durante 2024 se han realizado las siguientes acciones:

- 6ª edición de la formación de artesanos de la piedra seca. Se llevó a cabo en un prado comunal del horno de Canillo. En el curso de iniciación (Nivel 1) se construyó una pared de partición desde su cimiento hasta la coronación. En el curso de perfeccionamiento (Nivel 2) se construyó un puente con arco de medio punto de unos 2 metros de longitud.
- En el marco del proyecto de investigación y conservación de la Farga del Madriu, durante el mes de agosto se formó a un grupo de personas (brigadas comunales, guías de montaña y otros) en la técnica de la piedra seca con el objetivo de obtener próximamente el CQP *ouvrier professionnel*. Los formadores eran de la ABPS (dirigidos por Edouard Duterte).
- 5ª Semana de la piedra seca. Desde el Departamento de Patrimonio Cultural, se llevaron a cabo 2 actividades de difusión: por un lado, el concurso de fotografía, y por otro, una visita guiada de descubrimiento de la piedra seca por el antiguo camino real que une Prats con Meritxell.
- En el marco de esta 5ª edición de la Semana de la piedra seca, en Andorra se llevaron a cabo dos eventos que permitieron visibilizar aún más todo este legado: por un lado, la entrega de los premios Ramon Llull, un acto que se celebró el día 19 de noviembre en el Auditorio Nacional de Andorra y en el cual, durante la entrega, se construyó un muro de piedra seca sobre el escenario; y, por otro, el concurso de dibujo de muros de piedra seca que organizó el asesor pedagógico Patrick Morlaes. El concurso se enmarcaba dentro de un taller de descubrimiento y apreciación de la piedra seca mediante el dibujo al aire libre y se llevó a cabo durante las dos últimas semanas entre los alumnos de CM1 y CM2 de las diferentes escuelas francesas del país.
- Aprobación de la extensión de la candidatura “El arte de la construcción en piedra seca: conocimientos y técnicas” (19. COM 7.b.57), el 5 de diciembre de 2024 en Paraguay.
- Asimismo, se han mantenido reuniones periódicas con el grupo de trabajo del proyecto Interreg POCTEFA Petra.

¿Qué se está haciendo ahora?

- El Ministerio está realizando gestiones para actuar como socios asociados en el proyecto Interreg POCTEFA Petra.
- Se han organizado las Jornadas de la piedra seca - XIII Encuentro de la APSAT.
- Se está preparando ya alguna actividad para la 6ª Semana de la piedra seca.
- Durante la última semana del mes de septiembre y la segunda del mes de octubre, se llevará a cabo la 7ª edición de la formación de artesanos de la piedra seca. Este año la formación volverá a realizarse en el prado comunal del Forno de Canillo. En el curso de Nivel 1 se terminará el muro de partición y en el de Nivel 2 se hará una escalera volada.
- En el mes de junio o julio de 2026, dentro del proyecto Petra, se digitalizará en 3D una estructura emblemática del país en piedra seca.

Una década de recuperación y promoción de la piedra seca en Andorra (2013-2023)

Los últimos diez años han sido decisivos para la revitalización

y promoción de la técnica de la piedra seca en Andorra. Aunque antes de 2016 las actuaciones habían sido puntuales y casi exclusivamente vinculadas al Valle de Madriu-Perafita-Claror —con intervenciones impulsadas por el Comú de Escaldes-Engordany y la Comisión Gestora del Valle—, a partir de aquel año se puso en marcha un plan mucho más estructurado y ambiciosamente coordinado.

En el año 2016, la iniciativa de la Sra. Maria Reig, con el proyecto Primera Pedra, marca un punto de inflexión. Se producen los primeros contactos con el Ministerio de Cultura y se empiezan a establecer las bases de un programa de largo recorrido. Cal Pal edita la primera versión de la APP Primera Pedra y se pone en marcha el inventario del patrimonio de piedra seca. Paralelamente, se contacta con la Fundación Vila Casas para preparar una exposición del artista Jordi Fulla. En 2017 se llevan a cabo las primeras reuniones en Andorra y en Barcelona para estructurar el programa Primera Pedra. Esta preparación culmina en 2019 con el lanzamiento efectivo de las primeras actividades formativas. Durante ese año se organizan tres cursos de restauración y construcción, que tienen un éxito notable, con más de 100 metros de muralla restaurada y la participación de cerca de un centenar de alumnos. Se restauran muros en el camino real de Llorts a la Cortinada y se recuperan construcciones tradicionales como cabañas y barracas en Encodina y en el Cubil. También se realizan las primeras intervenciones artísticas relacionadas con la piedra seca, como la de Montse Altimiras en la zona del Castellar.

El 2020 supone una consolidación del programa, con siete cursos en diferentes parroquias, entre los cuales destaca la ampliación de la oferta a jóvenes y empleados comunales. Se dan pasos importantes hacia una gobernanza compartida y transversal: se convocan reuniones interdepartamentales entre Cultura, Ordenación Territorial, Medio Ambiente y Agricultura para definir criterios comunes para la integración de la piedra seca en obra pública. Además, se participa por primera vez en un grupo de trabajo de la Comunidad de Trabajo de los Pirineos (CTP), que acabará cristalizando en el proyecto de cooperación PETRA-POCTEFA.

En el año 2021 se amplía la dimensión pedagógica y científica del programa. Se añaden nuevos cursos para iniciados y avanzados, y se lleva a cabo un importante proyecto de restauración en el Parque Natural del Comapedrosa. Destaca, también, el inicio de las obras de conservación y estudio de la Farga del Madriu, con participación de equipos científicos internacionales como el IRAMAT-CNRS. La Semana de la Piedra Seca incluye acciones de divulgación, concursos, exposiciones escolares y conferencias. Se diseña y se pone en circulación una exposición itinerante de ocho paneles, que visita escuelas y espacios públicos. En 2022, el Ministerio de Cultura organiza cinco cursos de formación con la colaboración de varios Comuns, FEDA y entidades privadas. Las horas de formación son reconocidas oficialmente por el Ministerio de Educación y forman parte de la preparación para las pruebas de márgers acreditados por la asociación francesa ABPS. Al mismo tiempo, continúa la restauración del camino del Comapedrosa y se inician nuevos trabajos en la Farga del Madriu. También se celebra la primera edición de las Jornadas sobre piedra seca, organizadas por Cal Pal. La participación de Andorra en la tercera Semana de la Piedra Seca se ve acompañada de nuevas acciones editoriales, como la publicación del manual Paredes de piedra seca, y de propuestas creativas como el audiovisual La técnica de la piedra seca. Arte, paisaje y sostenibilidad. El año 2023 marca la culminación de esta década de esfuerzos. Se realizan cursos especializados sobre

construcción de cabañas y muros a doble cara, y continúa la colaboración entre el Ministerio y varios Comuns. Además, se formaliza la participación de Andorra en la candidatura de ampliación de la técnica de la piedra seca a la Lista Representativa del Patrimonio Cultural Inmaterial de la UNESCO, conjuntamente con Irlanda, Austria, Luxemburgo y Bélgica. La cuarta Semana de la Piedra Seca cuenta con el apoyo de la asociación La Xarranca, e incluye acciones artísticas y divulgativas en todo el país. También se retoma la participación activa en el proyecto PETRA, y Andorra asume el compromiso de organizar la XIII Encuentro de Piedra Seca y Arquitectura Tradicional. Asimismo, el país mantiene un diálogo constante con otros actores del mundo de la piedra seca, como la Fundación El Solà y diversas entidades catalanas, baleares y valencianas. En paralelo, a lo largo de toda esta década, han continuado las intervenciones públicas en el Valle de Madriu-Perafita-Claror. Entre 2013 y 2015 se restauraron varios caminos y cabañas tradicionales como las de Fontverd o Setut. En 2019 se añaden nuevas acciones de consolidación y mantenimiento, siempre dentro del respeto al paisaje cultural reconocido por la UNESCO.

11 Las instituciones se alinean para impulsar la piedra seca

La instigadora de iniciar el programa es Maria Reig Moles, siempre interesada en las políticas medioambientales y el paisaje, que propone, en el año 2016, a la ministra de Cultura y Deportes Olga Gelabert iniciar un programa dedicado a la Piedra Seca, a través de Cal Pal/espacio sociocultural. La Ministra Gelabert decide utilizar la APP de Cal Pal para iniciar el inventario de los bienes inmuebles construidos en piedra seca y así comenzó el inventario.

En cuanto al inventario, y visto que no avanzaba al ritmo deseado, M. Reig contrata a algunos guías de montaña para incorporar unas 550 entradas de elementos nuevos al inventario. Desde 2017 hasta 2020 la colaboración entre Cal Pal y el Ministerio responsable de la Cultura, encabezado por Silvia Riva, trabajan juntos. A partir de inicios de 2020 la colaboración se reduce. El Departamento de Patrimonio Cultural cambia sus actividades sobre la piedra seca a uno o dos cursos, participar en la Semana de la Piedra Seca, entra en el programa POCTEFA y últimamente organiza con la APSAT el XIII Encuentro de la piedra seca y la arquitectura tradicional.

A partir del verano de 2023, Cal Pal empieza a relacionarse con otras asociaciones occitanas, a través de la Embajada francesa en Andorra, que de alguna manera se implica en el proyecto. La Asociación Montagne et Patrimoine del departamento del Ariège, trabaja al otro lado de la montaña con obras de restauración y dinamización, en la zona del Vic de Soc y Auzat, en espacios tan emblemáticos como los Orris de Carla, más hacia el Couserans, en Goutets, en Foix en las Terrazas del Pech, el orri du Serrat o la borda 30 de Peyre Auseterre. Esta asociación también se ha implicado en la contemporaneización y en las soluciones artísticas. La Embajada francesa en Andorra también se implicó en el programa Primera Pedra. De hecho, preparó una sesión de divulgación de las acciones realizadas en Andorra y en el Departamento del Ariège, en la residencia del Embajador, con la participación de unas 60 personas.

Vincular Andorra con el Ariège en temas de patrimonio y concretamente en el intercambio de información sobre la conservación, estudio y promoción de la piedra seca era una buena estrategia de contactos. Las relaciones se hicieron básicamente entre Cal Pal y la Asociación Montagne et Patrimoine. Se realizaron visitas a algunas de las intervenciones hechas a un lado y al otro de la montaña, y se aconsejó al departamento de Patrimonio Cultural iniciar

el contacto y conocer las intervenciones, el modelo de inventario, la planificación de proyectos de intervención, etc. Las primeras reuniones con Comuns, con los ministerios responsables de Medio Ambiente, Agricultura, Ordenación Territorial y Educación. Cal Pal lo inició y las Administraciones participaron en la reflexión y han colaborado, pero también han empezado iniciativas propias. En este momento el programa Primera Pedra llega al final de esta primera etapa: reflexión, buscar la buena dirección y consolidar el programa PRIMERA PEDRA.

En resumen, podríamos decir: Los últimos diez años (2013–2023) han representado para Andorra una etapa de redescubrimiento, primeras protecciones y proyección de la técnica constructiva de la piedra seca, en un momento de renovada sensibilidad por el patrimonio inmaterial y la sostenibilidad del paisaje cultural. A partir de 2016, con el nacimiento del proyecto Primera Pedra, se inicia una línea de actuación estratégica que ha implicado a administraciones públicas, entidades privadas, expertos y ciudadanía en un proceso colectivo de formación, restauración, difusión y cooperación internacional.

En este período se han organizado una veintena de cursos formativos —dirigidos a profesionales, jóvenes y empleados comunales—, reconocidos por el Ministerio de Educación, y dirigidos por maestros margers acreditados. Se han restaurado muros, caminos, barracas y cabañas en diversos lugares del país, con especial intensidad en el Valle de Madriu, Encodina, el Parque Natural del Comapedrosa y el Valle de Incles. Esta trayectoria consolida a Andorra como referente pirenaico en la protección del patrimonio de piedra seca y abre la puerta a una nueva fase centrada en la continuidad formativa, la integración de este patrimonio en las políticas de paisaje y urbanismo, y la consolidación de redes de cooperación transfronteriza.

12 Diez años de optimismo

El balance de los últimos diez años es positivo. Todo es mejorable, pero se ha avanzado mucho. Ahora corresponde al Gobierno no detenerse. Repasemos lo conseguido —y lo que debemos seguir haciendo—:

- Más de 1.000 estructuras inventariadas.
- Una veintena de cursos de piedra seca con más de 250 participantes.
- Más de 1 km de muro construido o restaurado.
- 12 cabañas restauradas y 2 cabañas nuevas.
- 3 conferencias.
- Más de 50 artículos en la prensa.
- Aparición en 2 programas de televisión en ATV y FR3.
- Primeras relaciones interministeriales, con posibles acuerdos.
- Primeras reuniones con los comuns.
- Primeras empresas con profesionales dedicados a la piedra seca i primeras iniciativas privadas.
- Nuevas titulaciones con nuevos profesionales: en dos años, podemos llegar a tener 4–5 titulados de nivel 1 y 1–2 de grado superior. Actualmente, 2 artesanos disponen del certificado CQP ICPS (trabajo en obra de piedra seca) o NI. A finales de año, 4 andorranos más se presentarán al examen CQP ICPS en el marco del curso organizado por la AGMC (socio oficial de la ABPS para formación y exámenes) en Figueres.

No cabe queja, pero tampoco complacencia. Seguramente quienes leéis estas líneas ya no miráis la piedra seca del mismo modo que hace cinco o diez años. Entre todos hemos hecho un gran esfuerzo por conocer y valorar este patrimonio. Nuestra mirada sobre el paisaje ha cambiado. Ahora, actuemos: declaremos BIC algún conjunto significativo. La UNESCO ha reconocido la técnica, pero la piedra seca es también patrimonio inmueble y debemos conservar una parte representativa.

Ámbito	Acciones prioritarias	Calendario
Gobernanza y coordinación	Reanudación de las reuniones interministeriales (Cultura, Urbanismo, Obras Públicas, etc.)	Año 1
Ordenación del territorio	Uso de la piedra seca en caminos y obras públicas; Guía técnica	Años 1-2
Valor patrimonial	Declaración de BIC; Declaraciones de bienes de interés local Formation certifiée ; Ateliers avec des maîtres bâtisseurs	Años 1-5
Formación y profesionalización	Formación certificada; Talleres con maestros constructores	Años 1-3
Ganadería y usos tradicionales	Vínculos con la ganadería extensiva; Usos funcionales: cercados, caminos, cabañas	Años 2-4
Turismo y educación patrimonial	Itinerarios culturales y naturales; Actividades pedagógicas	Años 2-5
Comunicación y sensibilización	Campañas de valorización del paisaje; Visibilidad de las buenas prácticas	Permanente
Dinámica económica	Formación de personal cualificado; Ayudas a proyectos con criterios tradicionales	Años 2-4

Toca profundizar en la reflexión, pero sobre todo conocer qué conjuntos y estructuras forman este universo con más de 5.000 años de presencia entre nosotros; algunas deberán restaurarse y protegerse como BIC. La segunda fase —que debería iniciarse ya— debe incrementar recursos para sensibilización y, especialmente, invertir más tiempo en inventariar y valorar cuanto nos legaron nuestros antepasados.

Si nos preguntamos qué hemos logrado en diez años, la respuesta es: más de lo previsto. Cal Pal ha sido la piedra angular de esta recuperación: ha organizado conferencias, una web y una aplicación. Más de 250 personas —entre voluntariado, profesionales y jóvenes— poseen ya nociones básicas sobre la técnica y son conscientes de su significado. Todos los comuns se han implicado. Casi la totalidad de los banders comunales han “movido mucha piedra”. Algunos comuns han invertido en formación (La Massana y Andorra la Vella); otros, en investigación, como el Gobierno y los comuns de Ordino y Encamp. Se han arreglado caminos reales en Ordino y La Massana; algunos alumnos se han organizado para reparar muros de huertos y bancales. La mejora de los caminos del Parque Natural del Casamanya ya es una realidad. En Nagol se ha construido un muro de bancale de 4,5 m de altura.

El Comú de Encamp ha creado la Ruta de los Orris de Encamp, ha rectificado obras antiguas ejecutadas en hormigón y ha abierto itinerarios nuevos. El Gobierno ha impulsado un gran proyecto de piedra seca en el Madriu, con enfoque científico, dirigido por Olivier Codina y se ha implicado al CNRS y a diversas universidades francesas. Puede afirmarse que este proyecto, decidido en 2016, es la gran iniciativa científica dedicada al patrimonio de la piedra seca en el país.

Ahora comienza una segunda fase, con más formación, con la implicación de la Comunidad de Trabajo de los Pirineos (CTP), con mayor relación con los territorios vecinos y con la necesidad de otorgar al programa una lectura más contemporánea de uso de la técnica. Y como en Cal Pal se ejerce un auténtico apostolado, permitid que, en su

nombre y en el de quienes —desde la sociedad civil y las Administraciones— nos hemos implicado, os agradezcamos el apoyo.

13 ¿Y ahora... por dónde continuamos?

El camino de estos diez años ha sido relevante, pero queda mucho por hacer si queremos consolidar la piedra seca como activo vivo del paisaje y herramienta transversal de política pública. Debemos avanzar de forma coordinada y estructurada.

Una prioridad inmediata es reanudar las reuniones interdepartamentales iniciadas en 2016–2017, con la implicación activa de los distintos ministerios y departamentos del Gobierno y la colaboración de los comuns. Es imprescindible que Cultura, Obras Públicas y Urbanismo, Medio Ambiente, Agricultura y Ganadería, Educación y, a medio plazo, Turismo, trabajen conjuntamente. Solo así la piedra seca será una política pública transversal, integrada en un modelo de país consciente, sostenible y respetuoso con su patrimonio.

Debe reforzarse la presencia de la piedra seca en proyectos de caminos, carreteras e intervenciones urbanísticas, con criterios de integración paisajística y de recuperación del conocimiento constructivo tradicional. Asimismo, conviene profundizar en las sinergias con la ganadería extensiva y los usos agrícolas de montaña, donde la piedra seca puede recuperar un papel funcional, más allá de su dimensión simbólica o histórica.

La formación es otra línea estratégica clave: establecer programas reglados y certificados de formación profesional que amplíen el número de personas cualificadas, garanticen la transmisión del conocimiento y cubran la demanda creciente de mano de obra especializada. Es igualmente importante incentivar a las empresas de construcción y de restauración patrimonial para que incorporen este perfil profesional y apuesten por la calidad y el respeto al territorio.

Desde el punto de vista normativo y patrimonial, ha llegado el momento de avanzar hacia la declaración de Bienes de

Interés Cultural (BIC) relacionados con la piedra seca. La Administración general podría impulsar, en los próximos años, la protección de conjuntos como los orris de Encamp, los recs del Solà y de l'Obac (Andorra la Vella) o el conjunto de Encodina (Ordino). Paralelamente, los comuns podrían declarar elementos de interés local, consolidando una red patrimonial distribuida que facilite la preservación y ponga en valor los paisajes contruidos de manera tradicional. Esta acción, además de ser bien recibida por la UNESCO, reforzaría el reconocimiento nacional del valor de la piedra seca. Finalmente, hay que tener presente que Cal Pal, como espacio sociocultural comprometido con la reflexión y la preservación del paisaje y de la memoria, no coordina las políticas públicas, pero sí tiene la responsabilidad de orientar, aconsejar e impulsar propuestas. Desde esta vocación planteamos las líneas de actuación descritas. El objetivo es claro: lograr que la piedra seca deje de ser un asunto marginal o meramente patrimonial para convertirse en una política pública transversal al servicio del territorio, del paisaje, de la cultura y de las generaciones futuras.

Aunque el plan elaborado no puede considerarse definitivo ni exhaustivo, constituye, sin duda, una base sólida y adecuada sobre la cual seguir trabajando. Lo que resulta imprescindible, a partir de ahora, es que las instituciones competentes manifiesten de manera clara su voluntad y compromiso para hacer avanzar y consolidar el programa Primera Pedra. Cabe destacar que este documento que ahora leéis tiene un doble objetivo. Por un lado, ofrece una síntesis de lo sucedido a lo largo de los últimos diez años y de la manera en que se han organizado las actuaciones desarrolladas en relación con la piedra seca. Por otro, incorpora un conjunto de reflexiones y aportaciones de carácter personal que pretenden abrir el debate sobre las orientaciones futuras del programa. Estas propuestas, que quieren ser una contribución constructiva al diálogo institucional, no tienen por qué coincidir necesariamente con las decisiones finales que adopte la Administración.

14 Agradecimientos:

Mi implicación en el mundo del paisaje y la piedra seca no habría sido posible sin el estímulo y la complicidad de diversas personas que supieron introducirme en él y convencerme de participar activamente.

En primer lugar, quiero expresar mi agradecimiento a la Sra. Maria Reig, impulsora del programa Primera Pedra, que fue quien tuvo la visión y la voluntad de poner en marcha esta iniciativa. También quiero agradecer a Maite Oliva, a quien conocí en una reunión en Figueres y que me puso en contacto con las personas clave para empezar a formar parte de un proyecto que en aquel momento apenas comenzaba a descubrir.

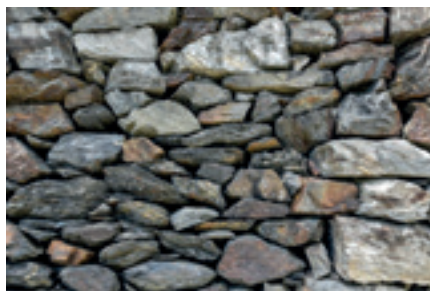
En ese mismo encuentro en Figueres conocí a Roger Solé, a quien invité a venir a Andorra como profesor, y que con el tiempo se ha convertido en un referente personal. No solo me ha enseñado a trabajar con la piedra, sino que me ha ayudado a comprender las dinámicas del mundo de la piedra seca a escala internacional. Durante mi etapa como director del Departamento de Patrimonio Cultural, su apoyo fue fundamental para tomar decisiones estratégicas y organizar los primeros cursos en Andorra —una tarea que él ha continuado desarrollando desde mi salida en 2017.

Gracias también a Figueres entré en contacto con el universo de los ABPS (Artisans Bâtisseurs en Pierres Sèches), y muy especialmente con Catie O'Neil, entonces directora de la Escuela de ABPS en el Parque Natural de las Cévennes. Su ayuda fue clave para organizar las primeras formaciones

en Andorra y para definir conjuntamente los objetivos del Comité de Expertos.

Finalmente, quiero reconocer la labor de varios andorranos que han contribuido, tanto dentro como fuera del país, a la difusión y preservación de la piedra seca. Agradezco a Fina Font y a Xavier Rebés por haberme abierto la mirada a este mundo desde otra perspectiva, y muy especialmente el trabajo realizado en La Fatarella a través de la Fundación El Solar, una de las entidades más activas de Cataluña. También quiero destacar la dedicación de Lluís Viu, por su implicación en la recuperación del Rec del Solà y por sus vínculos con los artesanos suizos especializados en piedra seca.

A todos ellos, mi más sincero agradecimiento.

Des de fa més de dues dècades, Europa viu un procés de redescobriments de la pedra seca, reconeguda tant pel seu valor històric i etnològic com pel seu paper clau en la configuració del paisatge i en la sostenibilitat ambiental. La culminació d'aquest moviment arribà el 2018, amb la inscripció de l'art de la construcció en pedra seca a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat de la UNESCO, gràcies a una candidatura conjunta d'onze estats, entre ells Andorra.

En el nostre país, aquest impuls es concreta des del 2016 amb el programa Primera Pedra, una iniciativa conjunta del Ministeri de Cultura i Cal Pal. El projecte ha generat inventaris, formació, aplicacions digitals, llibres, propostes educatives i accions de sensibilització que han contribuït a visibilitzar i posar en valor aquest patrimoni singular, sempre amb l'objectiu de preservar el paisatge.

Aquesta publicació ofereix una síntesi de deu anys d'accions i experiències, alhora que planteja reflexions i propostes per al futur. Aquestes propostes, volen ser una contribució constructiva al diàleg institucional. És una invitació a continuar treballant perquè la pedra seca segueixi essent un element viu i integrador del paisatge, de la cultura i de la identitat andorrana.